Nederlandse Vereniging ter beoefening van de Militaire Historie

MARS *et* HISTORIA

27e Jaargang nummer 1 - januari/maart 1993 - Verschijnt 4 x per jaar

BESCHERMHEER:
Z.K.H. Prins Bernhard der Nederlanden.

ERELEDEN:
Drs. B.G.J. Elias, F.J. van Lier, H. Muller.

SAMENSTELLING VAN HET BESTUUR:
Voorzitter: Mr. C.J.M. Kramers, **Vice-Voorzitter:** F.J. van Lier, **1e Secretaris:** mevr. P.H.Th. Dumon, **Penningmeester:** drs. J.A. Bom, **2e Secretaris:** E.W. van Popta. **Leden:** jhr.mr. D.J.H.N. den Beer, Poortugael, J. van den Berg, B.C. Cats, J.A.H. Engelman, H.F. Fabri, C.B. Nicolas.

ADRESSEN DAGELIJKS BESTUUR:
Voorzitter: Benoordenhoutseweg 30, 2596 BB 's-Gravenhage, tel.: 070-3247569. **Vice-voorzitter:** Herenstraat 9, 4116 BK Buren. **Secretaris:** Aart van der Leeuwlaan 56, 2624 LD Delft, tel.: 015-567564. **Penningmeester:** Storm van 's-Gravesandeweg 23, 2242 JB Wassenaar, tel.: 01751-18624.

AFDELINGSCORRESPONDENTEN:
(1) a. 'KRIJGSGESCHIEDENIS, KORPSGESCHIEDENIS', voor 1813, olv drs. J.P.C.M. van Hoof, Abrikozenstraat 224,2564 VZ 's-Gravenhage 070-3251955
b. 'KRIJGSGESCHIEDENIS ná 1813' olv E.H. Brongers, Rhodestraat 20, 6363 AZ Wijnandsrade (gem. Nuth) 045-242962
c. MIDDELEEUWEN olv drs. R.P. de Graaf, Poortjesgoed 14, 3901 LC Veenendaal 08385-27780
(2) 'TRADITIES EN CEREMONIEEL' olv P. van der Burg, Hoofdstraat 94, 3972 LC Driebergen 03438-17588
(3) 'UNIFORMKUNDE' olv F.A.Th. Smits jr., Wilgendreef 289, 2272 ET Voorburg 070-3873961
M. Talens, Salomonszegel 115, 7322 ET Apeldoorn 055-661706
(4) 'RIDDERORDEN EN ONDERSCHEIDINGEN' olv H.G. Meijer, Vollenbergstraat 6, 5801 RP Venray 04780-82992
B.W. Wagenaar, Händelstraat 18, 1901 VA Castricum 02518-53084
(5) 'MILITAIRE EMBLEMEN' olv B.C. Cats, Claudiagaarde 72, 1403 JR Bussum 02159-13563
C. van Ekeris, Anslostraat 183, 2533 KD 's-Gravenhage 070-3886566
(6) 'WAPENS EN MUNITIE' olv drs. J. Lenselink, Oxfordlaan 49, 2314 EB Leiden 071-894012
(7) 'MILITAIRE MUZIEK' olv mr. R.A. Schimmel, De Mildestraat 57, 2596 SW 's-Gravenhage 070-3246568
(8) a. 'VERSTERKINGSWERKEN ALGEMEEN' olv drs. J.P.C.M. van Hoof, Abrikozenstraat 224, 2564 VZ 's-Gravenhage 070-3251955
b. 'OVERZEESE VERSTERKINGSWERKEN MET NEDERLANDSE HISTORIE'
(9) 'MARITIEME GESCHIEDENIS' vacant
(10) 'NAPOLEONTICA' olv Joh. Schaede, Stadionkade 97-I, 1076 BM Amsterdam 020-6624311
(11) 'TWEEDE WERELDOORLOG' olv E.H. Brongers, Rhodestraat 20, 6363 AZ Wijnandsrade (gem. Nuth) 045-242962
(12) 'MILITAIRE EN CIVIELE MINIATUURFIGUREN' olv D.E.J. Stoot, De Wouden 87, 9405 HC Assen 05920-57174
(13) 'VAANDELS EN STANDAARDEN' olv Kl. Sierksma, 'Nij Midgaard', Woelwijk 1, 9255 KE Tytsjerk 05118-2524
(14) 'EERSTE WERELDOORLOG' olv dr. F. Snapper, Burg. Patijnlaan 136, 2585 BM 's-Gravenhage
(15) 'KONINKLIJKE MARINE' olv B.E. Stuit, Middelzand 2711, 1788 CM Den Helder 02230-44649
(16) 'MILITAIRE GENEALOGIE' olv G. van Zuijdam, Dennenlaan 12, 7313 AM Apeldoorn 055-553839
W.L. Plink, Midachten 53, 8162 CK Epe 05780-12138
(17) 'MILITAIRE FOLKLORE' olv F.W. van Steen, Lion Cachetstraat 2, 3851 ZE Ermelo 03417-51983
(18) 'MILITAIRE VOERTUIGEN EN TANKS' olv M.C. van der Hoog, Surinamestraat 40, 2585 GK 's-Gravenhage 070-3634391
J. Bloemendaal, Scheldelaan 10, 2105 XG Heemstede 023-291324
W. den Dunnen, Laurens Reaelstraat 32, 2595 XM 's-Gravenhage 070-3814892
(19) 'KONINKLIJKE LUCHTMACHT' olv J. van den Berg, Cronestein 85, 2804 EL Gouda 01820-34283
Dr. P.C. Boer, Waterklaver 2,2804 PN Gouda 01820-35332
(20) 'KNIL' olv C.A. Heshusius, Van Alkemadelaan 350, flat 316, 2597 AS 's-Gravenhage 070-3248495
(21) 'MILITAIRE BIBLIOGRAFIE TIJDSCHRIFTEN' olv drs. M.J. Lohnstein, Vondellaan 15, 6881 MC Velp 085-615484
(22) 'MILITAIRE GEDENKTEKENS EN MONUMENTEN' olv drs. J.A. Bom, Storm van 's-Gravesandeweg 23, 2242 JB Wassenaar 01751-18624
J. Albarda, Lindenheuvel 12A, 1217 JX Hilversum 035-46815
(23) 'KORPS MARINIERS' olv drs. J. Nuis, Graaf Willem de Oudelaan 187, 1412 AS Naarden 02159-46037
(24) 'GEWAPENDE BURGERS' olv A. Kok, Balistraat 86c, 2585 XW 's-Gravenhage, 070-3466135

Mars et Historia
Orgaan van de Nederlandse Vereniging ter beoefening van de Militaire Historie
Verschijnt 4 x per jaar.

REDACTIE:
J. van den Berg
J.A.H. Engelman
F. Fabri
H. Muller

Redactieadres:
Cronestein 85
2804 EL Gouda

Ledenadministratie:
J. Bloemendaal, Scheldelaan 10, 2105 XG Heemstede, tel.: 023-291324.

Tekstverwerking:
Mw. M.C. van Goethem-van Tol

Druk:
Drukkerij W. van der Louw
Berkel en Rodenrijs

Lidmaatschap:
De contributie bedraagt per jaar min. *f* 50,-, te storten op rek. nr. 65.82.12.125 van de ING-Bank te Wassenaar, t.n.v. de Nederlandse Vereniging van Militaire Historie of op giro 29 40 790 van de N.V.M.H. te Wassenaar.

Reeds verschenen nummers kunt U, zolang de voorraad strekt bestellen bij J. van den Berg, Cronestein 85, 2804 EL Gouda, tel.: 01820-34283, tegen onderstaande prijzen:

Losse nummers (inclusief portokosten) t/m jaargang 1991 *f* 7,50, over te maken aan de penningmeester.
Vanaf jaargang 1992 *f* 12,50 (inclusief portokosten); themanummers 40/45, Ned.-Indië 41/42 en 75 jaar MLD *f* 15,00 (inclusief portokosten); jubileumboek 25 jaar, *f* 38,00 (inclusief portokosten).
Enveloppen Nederlandse schilders van militaire taferelen *f* 8,00 per stuk (inclusief portokosten) overmaken op postgiro 31 41 628 t.n.v. H. Muller te Breda. Verkrijgbaar zijn de nrs: 2 (W.C. Staring), 3 (J.W. van Oorschot), 4 (A.M. Luyt), 5 (H.M. Krabbé) en 6 (W.P. van Geldorp).

MARS *et* HISTORIA

De 'NEDERLANDSE VERENIGING TER BEOEFENING VAN DE MILITAIRE HISTORIE', opgericht op 20 augustus 1966 en erkend bij K.B. no. 50 van 14 juni 1968, is er voor allen, die zich verdiepen in de studie van geschiedenis, ceremonieel, tradities, uniformen, emblemen, wapens en onderscheidingen van militaire en semi-militaire organisaties, meer in het bijzonder die van Nederland en de (voormalige) overzeese Rijksdelen.

27e Jaargang nummer 1 - januari/maart 1993

CONTRIBUTIE 1993:

minimaal *f* 50 voor leden in Nederland en *f* 60 voor leden in het buitenland.

Bij dit eerste nummer van de jaargang 1993 is de acceptgiro voor de contributie bijgesloten.

De contributie van onze vereniging kon gedurende een tiental jaren op hetzelfde minimum-niveau blijven. Het laatste jaar werden wij echter met forse kostenstijgingen geconfronteerd. Het bestuur heeft derhalve een verhoging van de jaarlijkse minimum-contributie voorgesteld, die door de algemene ledenvergadering op 7 november 1992 is goedgekeurd.

Met ingang van het verenigingsjaar 1993 bedraagt de contributie voor in Nederland woonachtige leden minimaal *f* 50,- per jaar; voor leden in het buitenland is dit bedrag *f* 60,-. Bij betalingen uit het buitenland dient voorts rekening gehouden met de door de banken (inclusief de Postbank) in rekening gebrachte transferkosten, waarmee de minimum-contributie derhalve dient te worden verhoogd.

Wij verzoeken u per omgaande de contributie 1993 te voldoen; dit bespaart onze vereniging later de kosten van een betalingsherinnering, die beter kunnen worden besteed.

Namens het bestuur,

J.A. Bom, penningmeester

INHOUD

F.J. van Lier: Militariade
Dr. F. Snapper: Servië
Drs. C. Klep: Het wonder bij Empel
J.G. Boon von Ochssée: Erik den Hollander
Drs. R.P. de Graaf: De heerkogge een multi-purpose middeleeuws oorlogsschip
Dr.Ir. D. van Zoonen: Drie Forten bij Tjilatjap
C.J.M. Kramers: De Vrijwillige Burgerwachten
Nieuwe boeken
Bestuursmededelingen

'HELP!!!'

De bodem is in zicht. Was dit eerst alleen bij de kas van de penningmeester het geval, nu lijdt ook de redaktie aan deze kwaal.
Het probleem van de penningmeester is gedeeltelijk opgelost door een bescheiden contributieverhoging. Voor de redaktie van MARS et HISTORIA moet het tekort door de actieve leden worden opgevuld. Daarom doen wij een DRINGENDE OPROEP voor bijdragen in de vorm van artikelen. Voor de volgende uitgave (no. 2) heeft de redaktie al grote behoefte aan vers materiaal. Wie 'MARS' een goed hart toedraagt klimt in de pen of gaat achter de schrijfmachine zitten. Dan kan de volgende editie compleet en op tijd verschijnen.

RICHTLIJNEN VOOR HET INZENDEN VAN KOPIJ

1. Tekst

a. Onder de titel van het artikel naam van de auteur met graad of titel vermelden.
b. Kopij inleveren op floppydisk (WP 4.2 of 5.1) of op A-4 papier met anderhalve regelafstand.
c. Kantlijnmarge ca. 5 cm.
d. Pagina's doorlopend nummeren (bovenaan).
e. Bij toevoegingen op aparte pagina's dit duidelijk aangeven met nummer voorgaande pagina, gevolgd door letter (a, b, enz.).
f. Spelling: voorkeurspelling (Van Dale/Woordenlijst Spellingscommissie).
g. Bij veel doorhalingen/wijzigingen en correcties de betreffende pagina's opnieuw typen.

2. Illustraties

a. Foto's zwart/wit, glanzend (ook scherpe kleurenfoto's) GEEN NEGATIEVEN OF DIA'S; formaat 9 x 12 of 13 x 18.
b. Op de achterzijde vermelden: Mars et Historia/titel artikel/nummer waarmee in tekst naar de afbeelding wordt verwezen/naam auteur.

3. Inleveren kopij

a. Toezenden aan redactie-adres:
Cronestein 85, 2804 EL GOUDA.
b. Elk artikel bij voorkeur apart toezenden; bij inzending van meer bijdragen tegelijkertijd artikel en bijbehorende illustraties zorgvuldig bij elkaar houden en verschillende bijdragen gescheiden (in aparte omslagvellen of enveloppen, resp. mapjes) opzenden.

Op de voorkant:
'Rijdende Artillerie los te paard van 1898', naar een schilderij van Hoynck van Papendrecht uit de Koninklijke Nederlandse Landmacht 1938.

Militariade

Een - onregelmatig verschijnende - rubriek met wetenswaardigheden met betrekking tot onze interessegebieden, voor U en met U verzameld door F.J. van Lier.

Van de Stichting 'Collectie Militaire Traditie Jaap van der Burg' ontvingen wij het jaarverslag 1991-1992.
Zoals bij vele andere musea had ook bij de Driebergense collectie het zeer fraaie zomerweer invloed op het bezoekersaantal. Laten we hopen dat het seizoen 1993 meer bezoekers oplevert! Onze leden zouden we op willen roepen eens een bezoek aan het museum van de stichting te brengen. Het is gelegen aan de Van Rijckevorselstraat 2 te Driebergen. Wilt U zeker weten of het geopend is, bel dan even 03438-17588.
Overigens kunt U voor *f* 15,- of meer donateur worden van deze sympathieke stichting. Storten op postrek. 3888960 t.n.v. Stichting Collectie Militaire Traditie te Driebergen.

Graag wil ik onze leden in het kort attent maken op een aantal onlangs verschenen boeken of herdrukken van boeken van belang voor de studie der militaire historie.
Beginnen we met de derde (!) druk van het boek 'Eerste Poolse Pantserdivisie in Nederland' van de hand van Thom Peeters. In dit boek wordt de geschiedenis verhaald van deze roemrijke divisie vanaf 1939 tot 1947 met aandacht ook voor mens en materieel. Het ingenaaide boek is voorzien van 55 foto's en tekeningen en kost *f* 22,50 te storten op postrek. 1997873 t.n.v. Generaal Maczek Museum te Breda.

Een interessant boek is ook 'U.S. Army uniforms of the Korean War' door Shelby Stanton. Vooral omdat Nederland een eigen VN-bataljon had in Korea, dat bij de Amerikanen was ingedeeld en veelal in U.S. uniformen was gekleed, is dit boek een goede documentatie. Het boek is voorzien van een schat aan foto's, alle in zwart/wit, hetgeen op zich niet zo'n probleem is, aangezien ze zeer scherp en gedetailleerd zijn.
Naast de uniformen wordt uitgebreid aandacht besteed aan zaken als schoenen (12 bladzijden met 15 foto's), uitrusting (43 bladzijden met 37 foto's en 25 tekeningen), specialisten-uitrusting en emblemen (onderdelen, rangen, speciale insignes).
De schrijver behoeft geen introductie meer, aangezien hij bij uniformdeskundigen al zeer goed bekend staat door zijn voorgaande boeken, zoals 'U.S. Army Uniforms of World War II' en 'U.S. Army Uniforms of the Vietnam War'. Zijn volgende boek gaat handelen over 'U.S. Uniforms of the Cold War era'.
Het boek is keurig uitgegeven door Staekpole Books (USA) onder ISBN 0-8117-1819-0 en kost *f* 72,45 bij de boekhandel hier.

Toch sprekend over Korea, is het wellicht goed, de aandacht te vestigen op het boek van J.P. Gahide 'La Belgique et la guerre de Corée 1950-1955', uitgegeven in de reeks 'Bijdragen' van het Centrum voor Militaire Geschiedenis bij het Koninklijk Legermuseum te Brussel. Dit boek kost normaal Bfrs. 600, doch schijnt nu in de aanbieding te zijn voor Bfrs. 420. Het handelt over het Belgische VN-detachement in Korea.

Uit de ontvangen tijdschriften wil ik graag enige voor onze leden lezenswaardige artikelen melden.
'Het Duytsche Huys meer dan 650 jaar oud' (naar een manuscript van kap. b.d. J. Boerman) over de geschiedenis van het zogenaamde Duitse Huis in Utrecht als zetel van de balije Utrecht van de Duitse orde en als militair hospitaal.
Dit artikel is te vinden op blz. 23 van 'Polsslag', het tijdschrift van de Vereniging

van Officieren van de Geneeskundige Diensten; jaargang 27 nummer 1, januari 1993.

'Van adelborst tot admiraal', loopbanen van marine-officieren gedurende de 20ste eeuw, door Drs. G. Oosterhuis. Een zeer gedegen studie over de ontwikkelingen van het marine-loopbaanbeleid gedurende onze eeuw.
Het artikel is te vinden op blz. 46 van 'Marineblad', het tijdschrift van de KVMO, jaargang 103, nummer 2, februari 1993.

'Qualification bars', door Bill Emerdon over de wat wij zouden noemen 'specialisten onderscheidingen bij de krijgsmacht van de USA'. De meest bekende is wel de 'expert markmanship award', het scherpschutters-onderscheidingsteken. Daar kunnen gespen onder worden gehangen en het is over deze gespen, dat dit artikel handelt. Handig voor verzamelaars zijn de lijsten van geautoriseerde 'bars' en van niet-geautoriseerde (soms Duitse aanmaak!).
Het artikel is te vinden op blz. 18 van 'Trading Post', het blad van de ASMIC, herfst 1992.

Van het Trompetterkorps der Cavalerie is een opname gemaakt en uitgebracht op CD, getiteld 'Another Prelude'. Deze CD is verkrijgbaar bij de administratie van het Trompetterkorps, Bernhardkazerne, gebouw L, kamer 8 te Amersfoort. De kosten bedragen *f* 30,- (excl. verzendkosten). (Bericht ontleend aan V.O.C. Mededelingen, december 1992).

Van de IWF-Kapel is verschenen de CD 'Bandmusic 5'. Deze CD is volgens Rob Oudens van de Nederlandse afdeling van de I.M.M.S. de beste tot nu toe door de IWF-Kapel gemaakte CD's.
U kunt voor bestelling van deze CD contact opnemen met Music Mundana Publishers, Postbus 179, 5750 AD Deurne, telefoon 04930-13994.
Overigens moge hier lof toegezwaaid worden aan de genoemde Ned. Afd. I.M.M.S., die een periodiek verzorgen dat steeds professioneler van opzet wordt en een schat aan gegevens levert over de militaire muziek.

Al zullen de meesten van onze leden wel lid zijn van de Stichting Vrienden van het Legermuseum en dus jaarlijks het boekwerk Armamentarium ontvangen, toch wil ik in deze rubriek kort aandacht wijden aan de 27ste aflevering (1992) en wel speciaal omdat meerdere leden van onze vereniging daaraan een bijdrage leverden.
Zo schreef M. van der Hoeven een gedegen artikel over 'De Brown Bess in Nederland', een beschouwing over geweren in de periode 1813-1821; Drs. M.J. Lohnstein liet één van zijn specialiteiten de revue passeren in 'De uniformering van de militie in Suriname in de achttiende eeuw'; Drs. J.R. Verbeek schreef over een 'Kazemat met gietstalen koepel voor een pag van 4,7 cm' (overigens met voortreffelijke tekeningen van R. Jurga); J.A.C. Bartels heeft 'Een kornet nader bekeken' aan de hand van - hoe zou het anders kunnen bij Bartels - een schilderij van J. Hoynck van Papendrecht en last but not least heeft good old F.J.H.Th. Smits een sublieme uitklapbare tekening in kleuren gemaakt van ons Korps Rijdende Artillerie met toelichtende teksten van Dr. F.G. de Wilde.

Vindt U het ook niet merkwaardig dat degene, die dit voortreffelijke nummer 27 van Armamentaria redigeerde zelf nog steeds geen lid is van de enige militair-historische vereniging in Nederland, ook al weet hij onze leden wel te vinden en te waarderen?

De redaktie heeft het hierna volgende artikel al geruime tijd geleden van de auteur ontvangen. Door de gemaakte planning en het speciale themanummer over 75 jaar Marineluchtvaartdienst was het niet mogelijk dit artikel als één geheel in een van de nummers uit de jaargang 1992 op te nemen. De bijdrage heeft echter nog niets aan aktualiteit ingeboet.

Dr. F. SNAPPER

Servië

Servië was in de loop van de 15e eeuw met Bosnië, Hercegovina, Kroatië en Slovenië door de Turken veroverd. Kroatië en Slovenië echter behoorden reeds in de 17e eeuw tot het door de Habsburgers geregeerde Duitse keizerrijk, waaruit later het keizerrijk Oostenrijk ontstond (1). In 1804 kwam Servië, onder leiding van Karageorge, tegen de Turken in opstand en eind 1806 was Servië bevrijd. Rusland beloofde Servië bescherming en het volgende jaar werd Karageorge tot erfelijk opperste leider geproclameerd. De Serven namen contact op met hun landgenoten in Bosnië, Montenegro en Oostenrijk.

Terzelfdertijd wezen de Serven een Oostenrijks aanbod tot bescherming van de hand. Een Turks vredesvoorstel was hetzelfde lot beschoren. Er waren echter verschillende Servische leiders die het met de politiek van Karageorge niet eens waren. Dit komt duidelijk tot uiting nadat in 1813 de Turken Servië hadden heroverd en Karageorge naar Oostenrijk moest uitwijken. Ondanks het door de Turken ingestelde schrikbewind zochten verschillende Servische leiders contact met de Turken. Eén van hen was Milos Obrenovic die zowel grote invloed onder de Serven wist te verwerven, als het vertrouwen van de Turkse autoriteiten te winnen, ondanks het feit dat hij in 1815 een succesvolle opstand tegen de Turken leidde. Bovendien wist hij zijn Servische rivalen uit te schakelen, Karageorge door moordenaarshanden te laten omkomen en in 1817 zich door een Servische volksvertegenwoordiging als erfelijk vorst te laten uitroepen. Na langdurige onderhandelingen werd Servië in 1830 erkend als een autonoom vorstendom onder Turkse suzereiniteit en Russische bescherming. Op de daarna volgende onrustige binnenlandse politieke ontwikkeling van Servië kan ik in het kader van dit artikel slechts vermelden dat in 1842 Milos tot aftreden werd gedwongen en door Alexander, een zoon van Karageorge werd opgevolgd. Deze werd op zijn beurt in 1858 afgezet, waarna Milos weer aan de macht kwam. Inmiddels was in 1856 bij de vrede van Parijs, die een eind maakte aan de Krimoorlog, bepaald dat Servië zou worden beschermd door Frankrijk, Groot-Brittannië, Oostenrijk en Rusland (2).

In de buitenlandse politiek van Servië was het streven naar een Groot-Servische staat een belangrijke factor. Deze staat zou ongeveer hetzelfde gebied als het huidige Joegoslavië moeten bestrijken. Wat de Kroaten betreft, deze waren volgens sommige Serven '. . . etnografisch gezien volkomen onbeduidend en feitelijk Serven' (3). Hierbij is het van belang te weten dat in 1867 de Hongaarse vrijheidsstrijders het eindelijk gedaan kregen dat binnen het Oostenrijkse keizerrijk, waarin het grootste deel van de Kroaten leefden, aan Hongarije de status van een autonoom koninkrijk werd verleend. Officieel werd het keizerrijk Oostenrijk hierdoor het keizerlijk en koninklijk Oostenrijk-Hongarije. In de tekst ben ik deze dubbelmonarchie meestal Oostenrijk blijven noemen. Maar dit had tengevolge '. . . dat alle Hongaarse groeperingen het hierover eens waren dat de Slavische volken der Monarchie, voor zover onder de kroon van St.

Stefanus verenigd in de Magyaren zouden moeten opgaan' (4). Dat de Kroaten het noch met de Hongaarse opvatting, noch met de Servische opvatting, eens waren is niet verbazingwekkend.
Het behoeft evenmin verwondering te wekken dat toen in 1875 in Bosnië-Hercegovina een opstand tegen de Turken uitbrak, er in Servië zeer veel sympathie voor de opstandelingen was. Een voorstel van Servië om, in naam van de Turkse sultan, Bosnië en Hercegovina te besturen, werd door de Turken van de hand gewezen en in 1876 verklaarde Servië aan Turkije de oorlog. Echter bleef in de door Turkije bezette Slavische gebieden de verwachte opstand uit. Het Servische leger bleek niet opgewassen te zijn tegen de Turkse strijdmacht en in 1877 werd vrede gesloten, waarbij, dankzij Russische bemiddeling, de status quo werd gehandhaafd. Kort daarop verklaarde Rusland zelf Turkije de oorlog, om het oude Russische ideaal, de toegang tot de Middellandse Zee via de Bosporus, te verwezenlijken. Maar opnieuw bleken de Turkse strijdkrachten in staat de opmars van de vijandelijke legers een halt toe te roepen. Zo werd in maart 1878 vrede gesloten, zonder dat de Russen hierover de Serven, die opnieuw de oorlog met Turkije waren begonnen, raadpleegden. Echter wist Rusland het gedaan te krijgen dat Servië onafhankelijk werd verklaard en een Groot-Bulgarije tot stand kwam. Maar tegen dit laatste kwamen andere grote mogendheden in verzet, omdat dit Rusland een te grote invloed op de Balkan zou geven.
Oostenrijk immers had in dit gebied ook belangen en voor Groot-Brittannië was het een stelregel dat Russische oorlogsschepen niet via de Bosporus in de Middellandse Zee mochten komen. Derhalve kwamen de mogendheden in Berlijn bijeen om de geschillen uit de weg te ruimen. Van de verschillende overeenkomsten, die op dit congres te Berlijn werden gesloten zijn voor ons de volgende van belang. Er werd een klein Bulgarije gevormd dat evenals Bosnië-Hercegovina, waarover Oostenrijk het bestuur kreeg, onder Turkse suzereiniteit bleef. Het was tevens aan Oostenrijk te danken dat Servië met 2750 km^2 werd uitgebreid. Dit en de Russische houding tijdens de laatste Russisch-Turkse oorlog had tot gevolg dat vorst Milan (zijn vader Michael was in 1868 vermoord) in zijn politiek aan de leiband van Oostenrijk ging lopen. Maar dat bracht hem in conflict met de zogenaamde Groot-Serven, die het niet vergeten konden dat het bestuur van Bosnië-Hercegovina niet aan Servië, maar aan Oostenrijk was opgedragen (5).
De situatie op de Balkan oefende eveneens invloed uit op de internationale politiek. Vanaf 1872 waren Duitsland, Oostenrijk en Rusland in de driekeizersbond verenigd om enerzijds Frankrijk dat door Duitsland in de oorlog van 1870-1871 verslagen was, blijvend te isoleren, anderzijds om rivaliteit tussen Rusland en Oostenrijk te voorkomen door hun invloedssferen op de Balkan in onderling overleg vast te stellen. Dit bondgenootschap was in 1875 niet verlengd tengevolge van de reeds vermelde ontwikkelingen op de Balkan, waar Rusland en Oostenrijk tegengestelde belangen hadden. Echter werd in 1879 een bondgenootschap tussen Duitsland en Oostenrijk gesloten (6). Daarnaast kwam in 1881 een nieuwe driekeizersbond tot stand waarbij Oostenrijk beloofde toe te staan dat Bulgarije met Oost-Roemelië zou worden uitgebreid en Rusland accoord ging met een eventuele annexatie van Bosnië-Hercegovina door Oostenrijk (7). Dit verdrag bleef van kracht tot 1887. Verdere verlenging bleek onmogelijk door de toegenomen belangentegenstellingen tussen Oostenrijk en Rusland op de Balkan. Duitsland en Rusland sloten toen het herverzekeringsverdrag, waarbij zij beloofden neutraal te blijven, indien één van beide landen door een andere grote mogendheid zou worden aangevallen behalve als Oostenrijk door Rusland zou worden aangevallen of Frankrijk door Duitsland (8). In 1890 werd ook dit verdrag niet verlengd en Rusland begon een andere bondgenoot te zoeken. Het vond die uiteindelijk in Frankrijk dat toentertijd geïsoleerd was en hoopte Elzas-Lotharingen dat door Duitsland, na de oorlog van 1870-1871 was geannexeerd, weer terug te krijgen. In 1894 kwam een

militair verdrag tussen deze beide landen tot stand (9).
In Servië had in 1882 vorst Milan zich tot koning laten uitroepen, maar zijn optreden bevorderde zijn populariteit niet. In 1889 gaf hij zijn land een liberale grondwet en trad af ten gunste van zijn zoon Alexander, die nog minderjarig was. Een regentschap werd gevormd en de politieke partijen voerden onderling heftige strijd. De radicalen, die met korte onderbrekingen van 1891 tot 1898 aan de macht waren voerden een pro-Russische politiek. Maar in 1898 werd Alexanders vader, Milan tot opperbevelhebber van het leger benoemd. Generaal Zijne Majesteit Koning Milan en koning Alexander regeerden toen gezamenlijk het land, gesteund door een parlement waar de liberalen de meerderheid hadden.
De vriendschappelijke betrekkingen met Oostenrijk werden hersteld. Maar vanaf 1900 ontstonden er steeds meer politieke moeilijkheden. In een tijdsverloop van drie jaar had Servië acht regeringen. En door zijn levenswandel verloor koning Alexander het respect van het grootste deel van zijn onderdanen (10).
11 Juni 1903 bestormde een groep jonge officieren, onder leiding van kapitein D. Dimitrijevic, het koninklijk paleis en vermoordde koning en koningin. En met de nieuwe koning Peter I, een afstammeling van Karageorge kwam de radicale partij stevig in het zadel te zitten en '. . . koerste Servië steeds meer in een pro-Russisch, panslavistisch en Groot-Servisch vaarwater (11).

DE BOSNISCHE CRISIS VAN 1908

In Turkije bestond reeds lange tijd ontevredenheid over het autocratische en ondoelmatige beleid van de regering. Een groep jonge officieren deed op 3 juli 1908 met succes een greep naar de macht. Vanaf dat ogenblik mocht worden verwacht dat Turkije zijn belangen op de Balkan krachtiger zou verdedigen dan tot nu toe het geval was geweest. Wellicht onder de bedreiging, die van de Jong-Turkse revolutie uitging gaf de Russische minister van Buitenlandse Zaken, Alexander P. graaf Izwolsky, in juli 1908 zijn Oostenrijkse collega, Alois, vrijheer Lexa von Ahrenthal te kennen dat Rusland een bezetting van het sandschak Novibazar door Oostenrijk zou toestaan mits Oostenrijk zou toestemmen in de vrije vaart van Russische oorlogsschepen door de Bosporus. Door bezetting van Novibazar kon Oostenrijk een vereniging van Servië met Montenegro, die het vreesde, voorkomen. Op 9 augustus kwam Von Ährenthal met een tegenvoorstel waarbij Oostenrijk van Novibazar zou afzien, mits Servië zou worden verdeeld. Een bijeenkomst op 16 september in Buchlau volgde. Daar werd overeengekomen dat Oostenrijk een vriendschappelijke politiek ten opzichte van Servië zou volgen, waar tegenover het Bosnië-Hercegovina mocht annexeren. Voorts stond Oostenrijk de vrije vaart van Russische oorlogsschepen door de Bosporus en Dardanellen toe. Inmiddels had Von Ahrenthal de vriendschappelijke relaties met Bulgarije versterkt. Eind september bracht vorst Ferdinand van Bulgarije een bezoek aan Wenen, waar werd overeengekomen dat tegelijkertijd Bulgarije zich onafhankelijk van Turkije zou verklaren en Oostenrijk zijn soevereiniteit over Bosnië-Hercegovina zou proclameren. De datum moest nog worden vastgesteld, maar Ferdinand, bang voor het onder de jonge Turken oplevende Turkse nationalisme, verklaarde op 5 oktober Bulgarije onafhankelijk, waarop Oostenrijk 6 oktober Bosnië-Hercegovina annexeerde. De Serven waren verontwaardigd. Servië wilde dan ook Oostenrijk de oorlog verklaren en wendde zich tot Rusland om steun (12). De chef van de Oostenrijkse Generale Staf, Franz X.J. graaf Conrad von Hötzendorff was dan ook van mening dat Servië gewapenderhand moest worden geannexeerd. Reeds bij het aanvaarden van dit ambt had Conrad er op gewezen dat noodzakelijk was '. . . die Erreichung eines dauernden bundesstaatlichen Anschlusses Serbiens an die Habsburgische Monarchie auf friedliche Weise, wenn aber Serbien den Anschluss ablehnt und seine gegen die Monarchie gerichteten feindseligen Aspirationen fortsetzt - und diese Fall lag vor - der kriegerische Austrag in geeigneten Moment' (13). En in een memorandum van 17 april 1908 had hij de mogelijkheid onder

ogen gezien dat een oorlog zou ontstaan tussen Duitsland en Oostenrijk enerzijds tegen Frankrijk, Rusland en Italië anderzijds, hoewel dit laatste land toen nog een officieel bondgenootschap met Duitsland en Oostenrijk had (14).
Op 4 januari 1909 hadden Conrad en Von Ährenthal een onderhoud waarin beiden tot de slotsom kwamen dat het nu een geschikt moment was om Servië te annexeren, omdat over twee tot vier jaar Italië en Rusland in staat zouden zijn Servië te hulp te komen. Maar op 17 januari kwam Von Ährenthal op zijn standpunt terug. Hij was nu van oordeel dat slechts de verzekering van Bosnië-Hercegovina het doel van de Oostenrijks-Hongaarse politiek diende te zijn, omdat de dubbelmonarchie de kracht niet had Servië te integreren (15).
In januari 1909 had Servië het aantal militairen onder de wapenen verder uitgebreid, maar omdat winterweer militaire operaties belemmeren namen de Oostenrijkers slechts beperkte maatregelen (16). Inmiddels was Iswolski eind september 1908 op reis gegaan om van de andere grote mogendheden de toestemming te verkrijgen voor de doorvaart van Russische oorlogsschepen door de Bosporus en de Dardanellen. Italië nam een afwachtende houding aan. In Parijs vernam hij dat Frankrijk slechts zijn toestemming zou geven, indien zijn Britse bondgenoot dat ook deed. Daar bezocht hij de Servische gezant om hem te vertellen dat door het afzien van een bezetting van Novibazar door Oostenrijk het Servië mogelijk maakte om in te stemmen met de Oostenrijkse annexatie van Bosnie-Hercegovina. In Groot-Brittannië kon Iswolski ook niets bereiken en in Berlijn werd hij tijdens een lunch door keizer Wilhelm II in de maling genomen. Het gevolg van dit alles was dat Iswolski eind oktober in Rusland als een verbitterde vijand van Oostenrijk en Duitsland terugkeerde, terwijl Servië van Russische sympathie was verzekerd (17).
De Duitse regering had terzelfder tijd Oostenrijk laten weten dat zij de behandeling van de Servische kwestie aan haar overliet en tevens op Duitse steun kon rekenen (18). Oostenrijk had tegen het eind van de winter (13 maart 1909) uitgebreide militaire maatregelen genomen (19). Bovendien had reeds op 11 maart de Oostenrijkse ambassadeur, Leopold graaf von Berchthold, in opdracht van Von Ährenthal, zich tot Iswolski gewend met het verzoek te erkennen dat de annexatie van Bosnië-Hercegovina materieel was geregeld en dat de formele kant van de zaak alleen de mogendheden aanging, maar dat Servië hier volkomen buiten stond. Zou Iswolski uitvluchten zoeken dan moest het Iswolski duidelijk worden gemaakt dat dan diens schriftelijke verklaringen, naar aanleiding van de bijeenkomst in Buchlau, in Belgrado, Londen en Parijs zouden worden gepubliceerd. Iswolski besloot hulp in te roepen van Duitsland, de bondgenoot van Oostenrijk. En inderdaad de Duitse rijkskanselier Bernhard H.M.K. vorst von Bulow '. . . verklaarde zich daartoe bereid, onder voorwaarde, dat Rusland Servië 'tatsächlich und ernstlich zur Ruhe bringen wolle, Falls wir dafür keine bundige Zusicherung hätten, muszten wir unserem Bundesgenossen überlassen, in der ihm geeignet scheinenden Weise vorzugehen'. En Rusland stemde toe. Het moest wel, want het Russische leger was niet in staat oorlog te voeren (20).
Echter, niet alleen de Serven waren verontwaardigd geweest over de Oostenrijkse actie, ook Turkije achtte zich in zijn belangen geschaad. En dientengevolge werden Oostenrijkse schepen in Turkse havens geboycot, hetgeen de Engelse scheepvaart ten goede kwam. Maar tegen een bedrag van 21 miljoen Turkse ponden wilde de Turkse regering wel afstand doen van haar rechten in Bosnië-Hercegovina en zo kwam op 26 februari 1909 een Oostenrijks-Turkse overeenkomst tot stand (21). Trouwens het was de Engelse minister van Buitenlandse Zaken, Sir Edward Grey, geweest die het in oktober 1908 zeer ernstig vond dat voor de annexatie van Bosnië-Hercegovina, Turkije geen toestemming had verleend (22). Die toestemming was er nu wel. Maar nu moest nog een verklaring van Servië worden verkregen, die Oostenrijk bevredigde. Sir Edward heeft toen zijn best gedaan dat die verklaring zo zou worden opgesteld dat die niet op een

onvoorwaardelijke capitulatie leek. Immers dat zou een vernedering van Rusland met zich meebrengen en dat moest volgens hem ter wille van de goede verstandhoudingen tussen de mogendheden worden voorkomen. Maar Von Ährenthal wilde zekerheid en zo werd de Servische toestemming van 31 maart 1909 een vernedering niet alleen voor Servië maar ook voor Rusland. Op 2 april schreef dan ook de Britse ambassadeur in Rusland, Sir Arthur Nicholson, aan Sir Edward: 'It was considexed . . . as far as I have been able to observe and ascertain, in all classes of society, that Russia has suffered a deep humiliation' (23). In Oostenrijk waren, uiteraard, velen verheugd met het bereikte resultaat. Maar er waren uitzonderingen. Hiertoe behoorde generaal Conrad, die op 2 april zijn keizer onder andere het volgende schreef: 'Das jüngste Entgegenkommen Ruslands und der Schritt der Grossmachten hat plötzlich eine allgemeine Stimmung hervorgerufen, welche zu friedliche Beilegung des zwischen der Monarchie einerseits und den Staaten Serbien . . . anderseits bestehenden Konflikten geführt hat und diese friedliche Lösung wurde als ein Erfolg begrüsst. Ich kan nicht umhin, freimutig hervorzuheben, dass ich hierin nur einen Scheinerfolg zu erblicken vermag, mit dem die Monarchie bis zu jenem Zeitpunkt hinweggetauscht werden sollte, in welchen ihre Gegner bereit sein werden machtvoll und vereint gegen uns auf zu treten' (24). Hij zou gelijk krijgen.

EEN OOSTENRIJKSE AARTSHERTOG EN EEN SERVISCHE KOLONEL

Aartshertog Franz Ferdinand, de Oostenrijks-Hongaarse troonopvolger, zag zeer goed in dat de dubbelmonarchie een anachronisme was geworden. Hij streefde dan ook naar een federatie onder Habsburgse leiding waarin de verschillende bevolkingsgroepen eigen staten zouden hebben. Dat bij Duitsers en Hongaren hiertegen veel weerstand was, zal niemand verwonderen. Vooral de Hongaren dachten er niet aan delen van hun koninkrijk af te staan om niet-Hongaren de gelegenheid te geven daaruit autonome gebieden te vormen. Omgekeerd betitelde Franz Ferdinand dan ook de Hongaren met woorden als gespuis en Hunnen (25). Ook weigerde hij op 21 januari 1913 naar de manoeuvres van de Hongaarse landweer te gaan '. . . bis die ungarische Frage in meine Sinne gelöst ist' (26). Hij kende de zwakte van het keizer-koninkrijk maar al te goed. In augustus 1908 toen Von Ährenthal een verdeling van Servië overwoog had hij deze geschreven dat hij (Franz Ferdinand) wegens de droevige binnenlandse situatie van Oostenrijk tegen alle machtsvertoon was, omdat alleen sterke goed geconsolideerde staten zich machtsvertoon konden veroorloven (27).

Niet alleen in de Habsburgse monarchie, maar ook in Servië waren de zogenaamde Groot-Serven tegen de plannen van Franz Ferdinand. zij vreesden dat een Servische staat in een Habsburgse federatie zoveel aantrekkingskracht op de Serven zou hebben dat het toenmalige Servië zich bij de Servische staat in de Habsburgse federatie zou aansluiten. Tot de GrootServen voor wie dit een schrikbeeld was, behoorde ook D. Dimitrijevic die, zoals reeds meegedeeld, in 1903 de officieren leidde die koning Alexander en koningin Draga doodden. Daarna doceerde hij tactiek aan de militaire academie en werkte tevens op de Generale Staf. Hij was in belangrijke mate verantwoordelijk voor de reorganisatie van het Servische leger. De overwinningen, door dit leger in de Balkan-oorlogen van 1912 en 1913 behaald, waren voor een groot deel te danken aan de door hem ontwikkelde strategie (28). Terzijde moge ik opmerken dat tengevolge van deze oorlogen Macedonië werd verdeeld. Griekenland en Servië kregen aanzienlijke delen van dit gebied. Een kleiner deel werd Bulgarije toegewezen. Echter reeds op 9 mei 1911 werd door een aantal Serven, voornamelijk officieren onder leiding van Dimitrijevic de geheime organisatie Ujedinjenje ili Smrt (uni van de dood) beter bekend onder de naam 'Zwarte Hand' opgericht. Het was een elite organisatie waarvan het aantal leden ongeveer 2.500 zal zijn geweest, waarvan in Bosnië-Hercegovina niet meer dan 30 (29).

In 1913 werd Dimitrijevic chef van de

Servische inlichtingendienst en bereikte de rang van kolonel. Aartshertog Franz Ferdinand werd in hetzelfde jaar inspecteur-generaal van de Hongaarse strijdkrachten en gaf in september opdracht aan generaal Oskar Potiorek, militair bevelhebber van Bosnië-Hercegowina, om in juni 1914 met de aldaar gelegen XVe en XVIe legerkorpsen manoeuvres te houden. Franz Ferdinand was van plan deze manoeuvres bij te wonen. Dit waren niet de grote legeroefeningen die gewoonlijk in het najaar werden gehouden. Franz Ferdinand wilde kennelijk een 'goodwill' bezoek aan Bosnië-Hercegovina brengen en tevens de gevechtsvaardigheid van de daar gestationeerde troepen vaststellen (30). Dimitrijevic beschouwde Franz Ferdinand als één van zijn gevaarlijkste tegenstanders. De plannen van de aartshertog, die een eind zouden kunnen maken aan de droom van een Groot-Servië, waren hem bekend. Toen Dimitrijevic in januari 1914 te weten kwam dat Franz Ferdinand eind juni Bosnië zou bezoeken vond deze Servische kolonel het noodzakelijk die Oostenrijkse aartshertog uit de weg te ruimen. Alvorens tot een definitief besluit te komen nam hij contact op met de Russische militaire attaché in Belgrado, kolonel Victor Artamonov. Deze financierde de Servische inlichtingendienst wanneer daar geldgebrek was. En dat kwam in die periode veelvuldig voor, want de Servische staatsfinanciën waren door de Balkan-oorlogen uitgeput. Artamonov nam contact op met St. Petersburg en ontving bericht dat Rusland ten alle tijd Servië te hulp zou komen, indien Oostenrijk Servië zou aanvallen, tenzij Servië als eerste Oostenrijk had aangevallen (31). Rusland kon een dergelijke verklaring afgeven, omdat de Russische strijdkrachten sedert 1909 aanzienlijk waren versterkt. Conrad had dan ook in zijn memorie van januari 1914 aan keizer Franz Ferdinand er op gewezen dat doordat Roemenië en Servië zich bij de Triple-Entente (Frankrijk, Groot-Brittannië en Rusland, FS) hadden aangesloten dit verbond een overwicht had gekregen '. . . welches sich vor allem im militarischen Kräfteverhaltnis ausspricht . . .' (32).
In dit verband wil ik nog wijzen op een gesprek van Conrad, die reeds jarenlang van mening was dat een oorlog tussen Oostenrijk en Servië onvermijdelijk was, met de Duitse ambassadeur H. Tschirsky von Bögendorff, had op 14 maart 1914. De Oostenrijkse generaal merkte toen op dat '. . . die Frage mit Russland sei so ernster Natur, dass man sich fragen müsse, ob nicht ein früherer Austrag vorteilhafter wäre. Der Botschafter erwiderte: Zwei Grösse sind dabei hindernd, Ihr Herzog Franz Ferdinand und mein Kaiser; er fügte bei, dass beide nur gezwungen und einem fait accompli gegenüber sich zum Kriege entschliessen wurde . . .' (33). Dat Franz Ferdinand militair optreden zoveel mogelijk wilde vermijden is uit het voorafgaande reeds naar voren gekomen. Maar van keizer Wilhelm II is het bekend dat hij tijdens internationale spanningen vaak met de sabel rinkelde. Maar vermoedelijk dacht hij dat dreigen met oorlog de onderhandelingspositie van Duitsland zou versterken, zodat uiteindelijk geen oorlog behoefde te worden gevoerd.
Dimitrijevic, nadat hij van Artamonov de geruststellende verklaring had ontvangen, bereidde de moordaanslag op Franz Ferdinand voor en op 28 juni 1914 werden Franz Ferdinand en zijn vrouw door de Serviër Gravilo Princip in Sarajevo doodgeschoten. Toen dit nieuws de bevolking van Sarajevo bereikte begonnen de Bosniërs en de Mohammedanen, die de meerderheid vormden, Servische bezittingen te vernielen. In de vroege middag van 29 juni was er in Sarajevo geen Servische school, winkel of huis meer onbeschadigd. Drie bataljons infanterie en een eskadron cavalerie waren nodig om de rust te herstellen.
In Oostenrijk vonden Von Berchthold, die Von Ährenthal als minister van Buitenlandse Zaken was opgevolgd en generaal Conrad dat Servië vernederd moest worden. In de week, volgende op de moord gaf de Duitse regering aan de Oostenrijkse te kennen dat welke maatregelen de dubbelmonarchie ook tegen Servië zou nemen, zij op Duitse steun kon rekenen. De Oostenrijkse regering besloot een ultimatum aan Servië te richten dat een soevereine staat niet kon aanvaarden. Maar eerst had de Oostenrijkse regering de

Hongaren moeten beloven dat mocht hieruit een oorlog ontstaan geen grondgebied van Servië zou worden geannexeerd om het Servische element in de dubbelmonarchie niet te vergroten (35). Dit ultimatum werd eerst op 23 juli verstuurd. De Franse president en de Franse eerste minister bevonden zich toen op zee, op weg naar huis, nadat zij een staatsbezoek aan Rusland hadden gebracht. Hierdoor werd voorkomen dat coördinatie tussen Franse en Russische staatslieden onmiddellijk zou plaatsvinden (36). Want men was zich in Wenen wel bewust dat hieruit oorlog zou kunnen ontstaan. Immers op de ochtend van diezelfde dag had de Hongaarse minister-president een gesprek met Conrad. Deze merkte toen op: 'Wenn wir Italien auch zu fürchten haben, dann mobilisieren wir nicht'. In zijn levensbeschrijving motiveert hij dit als volgt: 'Diese Antwort entsprach meiner Ansicht, dass wir einem Krieg nach drei Fronten (Balkan, Russland und Italien) nicht gewachsen seien' (37). Maar Italië stelde zich voorlopig neutraal op. Volgens zijn verdragen met Duitsland en Oostenrijk behoefde Italië deze landen slechts militair te steunen indien Frankrijk zou aanvallen. Bovendien moest ten alle tijde een oorlog met Engeland worden vermeden. Dientengevolge brak de Eerste Wereldoorlog uit, waardoor Servië onder meer met een deel van het Bulgaarse Macedonië werd vergroot. Bovendien heeft op 24 november 1918 een Nationale Raad, die de Slaven vertegenwoordigde uit de tot die tijd tot Oostenrijk behorende gebieden (Bosnië-Hercegovina, Kroatië, Dalmatië, Slavonië en Slovenië) om aansluiting bij Servië en Montenegro gevraagd (38). Zo ontstond het koninkrijk der Serven, Kroaten en Slovenen dat in 1929 de naam Joegoslavië aannam. In de praktijk oefenden de Serven de hegemonie uit (39).

JOEGOSLAVIE VANAF DE TWEEDE WERELDOORLOG

Gedurende de Tweede Wereldoorlog werd Joegoslavië door Duitsland en Italië bezet. Er ontstonden partizanenbewegingen en uiteindelijk wist de communistische partizanenstrijdmacht, onder leiding van Tito, reeds gedurende deze oorlog grote delen van Joegoslavië te bevrijden. Na de Tweede Wereldoorlog werd Joegoslavië een federatieve communistische republiek, onder leiding van Tito. Deze, zelf een Kroaat, heeft zijn invloed aangewend om Serviës macht in te dammen. Na zijn dood trokken de deelrepublieken en autonome provincies steeds meer de macht naar zich toe (40).
Toen in de loop van 1991 in de Sovjet-Unie een aantal republieken zich onafhankelijk verklaarden, volgden in Joegoslavië Kroatië, Slovenië en Macedonië dit voorbeeld. Deze drie republieken bepaalden voorts dat zij niet langer rekruten voor het federale Joegoslavische leger ter beschikking stellen. Bosnië-Hercegovina volgde dit voorbeeld.
Het waren de onafhankelijkheidsverklaringen die de bom deed barsten. Federale troepen trokken Slovenië binnen, maar stuitten op krachtig verzet. De Slovenen konden over de wapens van de Territoriale Organisatie beschikken en maakten enige duizenden federale soldaten krijgsgevangen. Tenslotte bleek Slovenië op enkele punten het federale gezag te willen erkennen. Dientengevolge konden overeenkomsten worden gesloten, waarbij het federale leger zich uit Slovenië terugtrok en Slovenië de krijgsgevangenen vrij liet. Bovendien schortte het de onafhankelijkheidsverklaring op tot 7 oktober. Dit laatste deed Kroatië ook, maar hier lagen de zaken anders. In die republiek wonen ruim een half miljoen Serven. Deze zijn de onderdrukking tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitse vazalstaat Kroatië niet vergeten. Bovendien willen zij, als de Joegoslavische federatie wordt vervangen door een confederatie van vrijwel zelfstandige staten, zich bij Servië aansluiten. Derhalve kwamen de in Kroatië levende Serven in opstand. Toen Kroatië niet in staat bleek deze opstand met eigen middelen te onderdrukken, werd het federale leger ingezet. Aangezien in de leiding van die strijdkrachten het Servische element zeer sterk is, betekende dit een steun voor de Serven. Reeds in oktober 1991 hadden de federale troepen en de Servische partisanen een derde van Kroatië in handen. En het is in dit gebied waar veel Serven wonen. Mochten de

Serven en het federale leger verder oprukken dan zullen de Kroaten wellicht tot de guerilla overgaan. Weliswaar is het doel van de Groot-Serven alle gebieden, waar de meerderheid Servisch is in de Republiek Servië te verenigen, maar hun interpretatie van Servisch is wel erg ruim. Zo behoort de autonome provincie Kosovo, waar de meerderheid van de bevolking uit Albanezen bestaat, tot Servië, omdat Servië met dit gebied sterke historische banden heeft. Het is dan ook zeer waarschijnlijk dat Servië het Servische deel van de republiek Bosnië-Hercegovina zal opeisen. Ook is het mogelijk dat het deel van deze republiek, waar de Kroaten in de meerderheid zijn, met Kroatië zal worden verenigd. Aangenomen mag worden, dat in dat geval, in het resterende deel de Mohammedanen de leiding zullen krijgen. Maar het is in het geheel niet zeker dat, wat Bosnië-Hercegovina betreft, deze mogelijkheden werkelijkheid zullen worden. Veel waarschijnlijker is het dat de republiek Servië wordt uitgebreid. De Serven immers kunnen over het federale leger beschikken en de Verenigde Naties en de Europese Gemeenschap zullen waarschijnlijk niet verder gaan dan boycots. En tot nu toe is het maar zelden gelukt een natie in oorlog door een boycot op de knieën te krijgen. Maar hoe meer bloed er vloeit, hoe kleiner de kans is dat Groot-Servië en de andere Zuidslavische republieken gaan samenwerken.

Noten:

1. J.C.A.C. de Vogel, 'Joegoslavië', in: Militaire Spectator (160 (1991) 350).
2. Encyclopaedia Brittannica 32 delen, Encyclopaedia Brittannica (1985) XXIX, 1071-1072.
3. K.H. Siccama, De annexatie van Bosnië-Hercegovina; 5 October 1908-19 April 1909 (geen uitgever vermeld) (1950) 10.
4. Idem, 13.
5. Idem, 6-13; Encyclopaedia Brittannica XXIX, 1073-1074.
6. Encyclopaedia Brittannica II, 242.
7. Idem, XXIX, 1074.
8. Idem, XX, 1011-1012.
9. Idem, XIX, 513.
10. Idem, XIX, 1075.
11. Siccama, 14.
12. P. Herre, Die kleinen Staaten Europas und die Entstehung des Weltkrieges (München (1937) 344-346).
13. Franz Conrad von Hötzendorff, Aus meiner Dienstzeit (6 dln.; (Wien/Berlin/Leipzig/München), 1921-1925) III, 11.
14. Idem, I, 115, 582-587.
15. Idem.
16. Siccama, 121.
17. Idem, 61-80.
18. Idem, 119-121.
19. Idem, 110, 135.
20. Idem, 84-85, 114.
21. Idem, 92-99.
22. Idem, 51-52.
23. Viscount Grey of Falladon, Twenty-Five Years 1892-1916 (2 dln,; London, 1925) I, 188-193.
24. Von Hötzendorff, I, 161, 166.
25. J. Remak, Sarajevo; The story of a political murder (London, 1959) 28.
26. Von Hötzendorff, III, 81-82.
27. Remak, 33.
28. Idem, 49-53.
29. Idem, 43-48.
30. Von Hötzendorff, III, 445.
31. Remak, 56-57.
32. Von Hötzendorff, III, 757.
33. Idem, III, 597.
34. Remak, 146-147.
35. Encyclopaedia Brittannica, XIV, 513.
36. Idem, XXI, 732.
37. Von Hötzendorff, IV, 108.
38. Encyclopaedia Brittannica, XXIX, 1076.
39. Idem, 1052.
40. De Vogel, 349-351.

DRS. C. KLEP

Het wonder bij Empel (1585)

INLEIDING

In 1585 ontsnapten vierduizend geharde Spaanse soldaten ternauwernood aan volledige vernietiging. Een hachelijk avontuur dat hen in de maand december overkwam bij Empel, een dorpje gelegen enkele kilometers ten noordoosten van 's-Hertogenbosch (Bois-le-duc). Deze gebeurtenis stond sterk in de belangstelling van de tijdgenoten, maar ook latere geschiedschrijvers maken er melding van. En heden ten dage nog wordt de herinnering aan die riskante ontsnapping levend gehouden bij de Spaanse infanterie.
Anno 1585 woedde de strijd tussen de opstandige Republiek der Verenigde Nederlanden en Filips II in volle hevigheid. De opstand verliep al enige jaren niet gunstig voor de Republiek. De hertog van Parma, Alexandre Farnese, sinds 1578 de Spaanse landvoogd in de Nederlanden, slaagde erin een wig te drijven tussen de zuidelijke en noordelijke provincies (de laatste sinds 1579 verbonden in de Unie van Utrecht). In 1584 en 1585 veroverden de Spanjaarden het grootste deel van Vlaanderen en Brabant.
Op 17 augustus 1585 brak de hertog van Parma de weerstand van Antwerpen. Ook de steden 's-Hertogenbosch, Zutphen en Groningen gingen naar de Spanjaarden over. Alleen de 'ketterse' provincies Holland, Zeeland, Utrecht en Gelderland (benoorden Waal en IJssel) waren nog vrij. Aan de definitieve onderwerping van de opstandelingen werd in Madrid niet getwijfeld.
De noordelijke gewesten hielden voorlopig stand maar de spanningen liepen vooral in het grensgebied hoog op en steden verwisselden van machthebbers. In maart 1885 joeg Nijmegen de protestantse magistraat weg om zich onder de hoede van de hertog van Parma te stellen. De Staten-Generaal, het politieke orgaan waarin alle gewesten waren vertegenwoordigd, zocht steun in het buitenland. Hulp uit Frankrijk of Duitsland, die zelf binnenlandse conflicten doormaakten, mocht niet worden verwacht. Engelse bijstand bood meer perspectief, maar het verdrag van Nonesuch dat koningin Elisabeth op 20 augustus 1585 sloot met de Staten-Generaal had voornamelijk politieke en weinig concrete militaire betekenis. De jonge Maurits, sinds 1 november 1585 stadhouder van Holland, stond voor een zware taak.

OPMARS

NAAR DE BOMMELERWAARD (1)

Parma deelde het optimisme in Madrid niet. Hij wist dat de 'verschansing Holland' zeer moeilijk te benaderen was, vooral omdat hij niet beschikte over schepen die de strijd met de geduchte Hollands-Zeeuwse vloot zouden kunnen aanbinden. Een duidelijke militaire strategie om de noordelijke gewesten te onderwerpen had hij niet. Voorlopig stelde Parma zich tevreden met het veiligstellen van Antwerpen. Vervolgens zocht hij voedsel en onderkomen voor zijn troepen voor de komende winter (1585-1586).
In Vlaanderen, Brabant en de Waalse provincies heerste grote nood omdat alle aanvoerwegen waren geblokkeerd. Hij wilde bovendien de door de oorlogshandelingen zwaar getroffen zuidelijke gewesten de zware last van inkwartiering besparen. Legering meer naar het noorden leek hem de beste oplossing, met name nu Antwerpen niet langer werd bedreigd en met het oog op de komende operatiën (1586). Met de komst van het voorjaar zouden de regimenten namelijk worden ingezet om de handel in het rivierengebied (Maas, Waal en Rijn) te herstellen en de ravitaillering te vergemakkelijken.
Vier regimenten Hoog-Duitse infanterie verplaatsten zich daarom in de richting van 's-Hertogenbosch. Een terçio Spaanse troepen nestelde zich, aangevoerd door overste Juan del Aquila, in de omgeving van Ravestein. De drie andere terçios, onder bevel van Karel graaf van Mansfelt, trokken naar de streek om 's-Hertogenbosch. Mansfelt zelf

legerde zijn regiment bij het plaatsje Herpen. Aanvankelijk was het Parma's bedoeling geweest om het bevel over de Spaanse troepen op de dragen aan de markies del Vasto. Del Vasto was evenwel naar Italië teruggekeerd om zijn familie te bezoeken, en Parma's keuze viel vervolgens op Mansfelt. Mansfelt was hebzuchtig en onbeschaafd, weinig geliefd bij de manschappen en het gebrek aan wederzijds respect leidde tot heel wat conflicten. (2)
Op 20 november 1585 liet Mansfelt met pontons (die uit 's-Hertogenbosch waren meegevoerd) drie regimenten de Maas overzetten. Deze terçios werden aangevoerd door don Francisco Arias de Bobadilla, die kort daarvoor in de Nederlanden was aangekomen. Volgens Strada was hij een overste 'van daden en doorluchtige afkomst'. De regimenten zelf stonden onder bevel van respectievelijk Christoforo Mondragòn, Iniguez en Bobadilla. Zonder op verzet te stuiten trokken ze de Bommelerwaard binnen, waar winterkwartieren werden opgeslagen in de buurt van de dorpjes Herwaarden, Driel en Hurwenen. De Spaanse troepen, zo'n vierduizend man sterk, waren ervaren strijders, de bloem van de Spaanse legermacht en gehard in de vele tot dan gevoerde veldslagen. Hun achterstallige soldij was inmiddels geheel uitbetaald. Mansfelt bleef buiten het eiland, bij het regiment van overste don Juan del Aquila, in de buurt van 's-Hertogenbosch.
Waarom trokken de Spanjaarden de Bommelerwaard binnen? Hiervoor kunnen verschillende redenen worden aangevoerd. Ten eerste was het een strategisch gelegen gebied, dat toegang bood tot het centrum van de Republiek. De Republiek had een verdedigingslijn van vestingen en versterkingen tegen de Spanjaarden opgebouwd langs de grote rivieren. Op het eiland Bommelerwaard waren de belangrijkste defensieve posities gelegen langs de Waal: de vestingen Loevesteyn (in het westen), Bommel (=Zaltbommel; centraal in het noorden) en St. Andries (in het oosten). Zou de vijand deze linie weten te doorbreken, dan had hij directe toegang tot Gelderland en Holland, vooral via de rivieren Maas en Waal. Reeds eerder, in 1574, had de toenmalige landvoogd don Luis de Requesens geprobeerd Bommel, dat zich met de provincies Holland en Zeeland en de stad Buren in verzet tegen de Spanjaarden had verbonden, door middel van een blokkade tot overgave te dwingen. Deze poging was op niet uitgelopen toen de verdedigers besloten de dijken door te steken en het omliggende land onder water te laten lopen. In 1599 zou nogmaals, ook nu zonder succes, door de Spanjaarden beleg voor de stad worden geslagen.
Ten tweede bestond in het door Spanje gecontroleerde grensgebied de vrees dat de langs de Maas gelegen steden en sterktes in Staatse handen zouden vallen. Vooral de burgers van het koningsgezinde 's-Hertogenbosch waren ongerust: zij betaalden al zware brandschattingen aan de Staatse troepen en waren daarom gedwongen het vee en graan voor een zeer geringe prijs te verkopen. Na de verovering van Antwerpen zond het Bossche stadsbestuur enige afgevaardigden naar Parma, om hem met de behaalde overwinningen van dat jaar geluk te wensen. Bij die gelegenheid verzochten ze de landvoogd hun stad en de omliggende Meyerij in bescherming te nemen en troepen te legeren rondom 's-Hertogenbosch. Dat zou de Staatse troepen, die al gedurende zes jaar met een talrijk garnizoen de strategisch gelegen vestingstad Bommel bezet hielden en zo 's-Hertogenbosch in een houdgreep hadden, dwingen zich terug te trekken. Parma zegde daarop de stad en de Meyerij zijn bescherming toe.
De derde reden voor de Spaanse legermacht om het gebied binnen te vallen werd hierboven reeds aangestipt. Parma en zijn bevelhebbers waren van mening dat de Bommelerwaard, een zeer vruchtbaar en welvarend gebied, voldoende levensmiddelen voor mens en dier zou opleveren om de winter door te komen. Dit te meer daar het eiland nog niet door de gesel van de oorlog was getroffen.
Een mogelijke vierde reden wordt geopperd door de Belgische hoogleraar Van der Essen (3). Mansfelt was dermate weinig geliefd bij zijn troepen dat de discipline er zeer onder had te lijden. Mansfelt was bovendien een

hebzuchtig man. Om de trouw van zijn troepen veilig te stellen en zijn eigen financiële situatie te verbeteren gaf Mansfelt opdracht aan Bobadilla om de Bommelerwaard binnen te vallen. Daar moest hij enkele dorpen bezetten, die Mansfelt rijke contributies zouden opleveren.
De Spaanse verwachtingen kwamen bedrogen uit. De voornamelijk Staatsgezinde boerenbevolking (enkele duizenden personen) en de Staatse troepen, die op de hoogte waren van de Spaanse bedoelingen, hadden de dorpen verlaten. Vee en levensmiddelen hadden ze meegenomen.
De bevolking vond een toevlucht in Bommel, beschermd door het sterke Staatse garnizoen. Een en ander had tot gevolg dat de Spanjaarden zich in een verlaten streek bevonden.
Het gure winterklimaat, de drassige grond en het groeiende gebrek aan leeftocht maakten hun positie steeds minder benijdenswaardig. Hierbij dient men te bedenken dat de logistieke verzorging in die jaren bijzonder gebrekkig was en ziekten vaak een grotere bedreiging voor een leger vormden dan het moordend lood van de tegenstander. Verslechtering van de weersomstandigheden en problemen met de ravitaillering konden fataal zijn.
Mansfelt verzocht daarom op 23 november het stads-bestuur van 's-Hertogenbosch hem extra troepen, geschut en voedsel te sturen. Dezelfde dag nog kondigde het stadsbestuur het bevel af dat elke burger die in het bezit was van een vaartuig zich moesten melden, om te helpen versterkingen en proviand over te brengen naar de Spanjaarden. Wie niet gehoorzaamde kon rekenen op verbeurdverklaring van de schepen of zelfs lijfstraf.

DE KOMST VAN HOHENLOHE

Filips graaf van Hohenlohe (bij Strada verbasterd tot Holach), generaal van de Staatse troepen in Holland, Zeeland en de Bommelerwaard, kwam intussen uit Dordrecht over de Maas met een vloot van honderd schepen, voornamelijk platbodems, waarop zich een aanzienlijke krijgsmacht bevond. Hij zag kans om op een aantal plaatsen de dijken van de Bommelerwaard te laten doorsteken, waardoor bijna het gehele eiland onderliep. Het wassende water dwong de Spanjaarden tot de aftocht. Het peil steeg zelfs zo snel dat enkele voorhoede-compagnieën in de buurt van het kasteel van Tiel tot aan de borst door het water moesten gaan. De Spanjaarden zochten hun toevlucht op de versterkingen die snel werden opgeworpen op de dijken en de hoger gelegen plekken. Zich bewust van de onhoudbaarheid van de situatie gaf Bobadilla het sein tot de terugtocht. De Spanjaarden staken de Maas over maar merkten bij het dorpje Empel, op de zuidoever, dat hun terugtocht naar 's-Hertogenbosch afgesneden werd door watervlakten, scherp bewaakt door Hohenlohe en zijn soldaten, die met hun schepen langs de dijk aan de Bossche kant waren gaan liggen. Een andere ontsnappingsroute dan deze dijk was er niet. De Spanjaarden richtten zich vervolgens ter verdediging in op een drietal hoogten die droog waren gebleven, en op enkele nabijgelegen dijkjes en heuveltjes.
Eén van die hoogten was Empel (4), waar een groep van zo'n drieduizend Spanjaarden bijeen werd gedreven.
Ten einde raad zonden de ingesloten Spanjaarden een hopman, Melchior, om hulp te halen. Deze probeerde in een bootje van koehuiden de Staatse vloot te passeren, maar werd opgemerkt en gedood door een schot uit een haakbus. Ook kleine bootjes met brieven werden door de Staatse troepen onderschept. Mansfelt deed vergeefse pogingen om de ingesloten troepen te ontzetten. De Hollanders bespotten de onkunde van de Spanjaarden die zo onberaden de Bommelerwaard waren binnengetrokken. Een aanbod van Hohenlohe aan Bobadilla om zich eervol over te geven werd afgewezen. De volledige vernietiging van enkele duizenden Spaanse keursoldaten leek onontkoombaar. Hohenlohe trof reeds voorbereidingen om de toekomstige krijgsgevangenen zonder problemen af te voeren. Bobadilla probeerde inmiddels het moreel van zijn troepen hoog te houden. Met kleine bootjes onderhield hij het contact tussen de verschillende, van elkaar afgesneden contin-

genten en spoorde ze aan te volharden. Nieuwe aanvallen van Mansfelt en Aquila om de troepen te ontzetten werden door Hohenlohe afgeslagen. Bobadilla en de zijnen wisten met de overgebleven stukken geschut Hohenlohes schepen op afstand te houden, maar het gebrek aan levensmiddelen (alleen rauw vlees van paarden en koeien was beschikbaar), het nog steeds stijgende water en de koude maakten de toestand voor de slechtgeklede troepen steeds benarder. Er werd zelfs overwogen de vaandels te verbranden, zodat de Staatsen ze niet als overwinningstekenen in handen zouden krijgen.
Het stadsbestuur zond, zodra het hoorde van de nood van de vier terçios, een bode naar Parma in Brussel. De landvoogd verzamelde snel rond Antwerpen alle beschikbare troepen, artillerie en proviand en vertrok onmiddellijk aan het hoofd van zijn persoonlijke garde, dag en nacht doormarcherend. Eén van Parma's mannen werd vooruit gestuurd om te onderzoeken of het mogelijk was een fort of sterkte te bouwen ter ontzetting van het Empelse veld. Parma kwam niet verder dan Herenthals.
Daar hoorde hij, tot zijn opluchting, dat het gevaar was geweken.

HET WONDER VAN EMPEL

Wat had zich namelijk inmiddels bij Empel afgespeeld? Vijf dagen nu zaten de Spaanse troepen in de kou en regen, zonder voedsel en zonder vuur om zich te warmen. Ze hielden zich voornamelijk bezig met het versterken van hun defensieve posities. Bij de kerk van Empel vond een Spaanse soldaat tijdens het graven van een borstwering een onbeschadigde afbeelding van Maria, de Onbevlekte Ontvangene. Bobadilla liet de afbeelding de kerk binnenbrengen en ongetwijfeld zal er toen, aan de vooravond van het feest van Maria Ontvangenis, 8 december, gebeden zijn. De nood was hoog! Bij de historicus Schutjes vinden we het volgende verslag van de gebeurtenissen:

> '(het Spaanse krijgsvolk,) om intussen zich zoveel mogelijk tegen overrompeling te vrijwaren, wierp zich inderhaast kleine versterkingen op. Onder het graven bij de kerk van Empel ontdekte een soldaat een beeltenis der Heilige Maagd, geheel ongeschonden en zo fris van kleur, alsof het uit de hand van de kunstenaar werd afgeleverd. Deze onverwachte vondst verbaasde iedereen en boezemde de soldaten moed in. Als bij toverslag stond de beeltenis van Onze Lieve Vrouwe in de kerk van Empel op een troon omgeven door krijgsvaandels en ontving daar de hulde van die oude strijdmakkers, die niet tevergeefs de veelvermogende bijstand der Moeder Gods inriepen'. (5)

Op 8 december hield de Lieve-Vrouwebroederschap in 's-Hertogenbosch een plechtige processie om Gods hulp voor de ingesloten Spanjaarden af te smeken. En wat de katholieke geschiedschrijvers (als bijvoorbeeld Strada) uit die tijd zagen als een wonder en wat hun protestantse collega's beschouwden als een ongelukkige samenloop van omstandigheden, gebeurde. Er stak een noordoosten wind op en de vorst zette stevig in, iets wat gedurende een lange periode niet meer was voorgekomen (en ook in de eerste jaren daarna niet meer zou gebeuren). De Spanjaarden hadden zwaar te lijden, maar de situatie werd nu ook gevaarlijk voor Hohenlohe, die vreesde dat zijn schepen zouden invriezen. De Hollandse generaal gaf daarom het sein tot de aftocht en liet zijn schepen naar het open water van de rivier roeien. Daarop begonnen de Spanjaarden op hun pontons de terugweg te verkennen.
Ze sloegen met hamers en zware balken het ijs stuk, onder leiding van hopman don Antonio de Pajos. Kwamen soldaten van Hohenlohe via de dijk te dichtbij, dan werden ze met geweervuur verdreven. Van de andere zijde kwam al spoedig Mansfelt te hulp met zes pontons en bijgestaan door hopman Juan Ramirez Combrana en vaandrig Cavalla. Binnen een paar uur waren de troepen uit hun benarde omstandigheden verlost en konden ze, met hulp van de talrijk toegestroomde Bossche burgerij, naar 's-Hertogenbosch uitwijken. Bobadilla bereikte met het laatste schip de overzijde. Intussen betrok de hemel en begon het te regenen

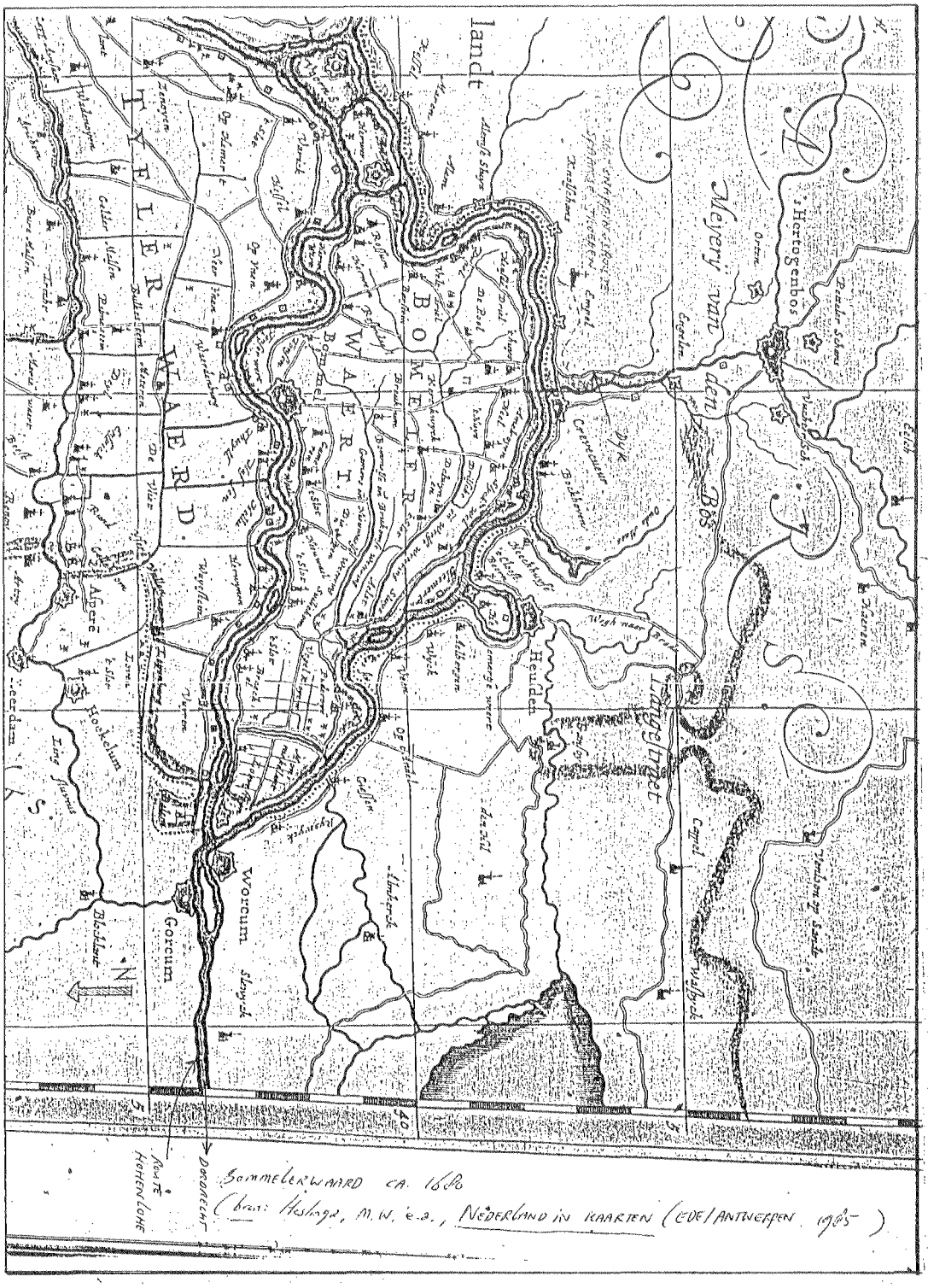

Sommelerwaard ca. 1680

(Bron: Heslinga, M.W. e.a., Nederland in kaarten (Lede/Antwerpen 1985-)

en te dooien. Bobadilla's verkleumde en uitgeputte soldaten werden hartelijk door de bevolking opgevangen en verzorgd. Dat verhinderde evenwel niet dat nog vele stierven ten gevolge van de doorstane ontberingen. Anderen waren door de felle koude tenen of vingers afgevroren. Mansfelt bleef enkele dagen in de stad met zijn troepen, en vertrok toen naar het dorpje Herpen, in het land van Ravenstein. Parma had, voor hij hoorde van de goede afloop, aan Mansfelt nog de opdracht gegeven de Bommelerwaard, gezien haar strategische belang, te behouden. Toen hij de werkelijke situatie vernam, liet hij de ontsnapte regimenten echter legeren bij de plaatsjes Hoorn, Weert en Thorn, waar ze de kans kregen verder te herstellen. Later toonde hij zijn dankbaarheid door de Bossche bevolking een gift voor de armen, alsmede een vergulde beker en tachtig ossen te schenken. Ook de Spaanse koning betuigde zijn dank in een brief, die in april werd bezorgd.

DE HEILIGE MAAGD, PATRONES VAN DE SPAANSE INFANTERIE

De gebeurtenissen maakten diepe indruk in het katholieke kamp. Op 15 december hielden de Bosschenaren een nieuwe processie om God te danken. Zo lezen we bij de geschiedschrijver Bor over de ontsnapping van de Spanjaarden:

> 'De Rooms-Katholieken aan de zijde van de Koning hielden deze verlossing voor een groot mirakel en een wonder dat niets anders kon zijn dan het werk van God, en zeiden dat zij dit bereikt hadden door hun eigen gebeden, omdat het de bloem was van het krijgsvolk dat de Koning van Spanje in de Nederlanden was'. (6)

Het verlangen ontstond om de herinnering aan deze gebeurtenis levendig te houden. In 1594 stichtte men naast de Predikheerenkerk te Brussel een kapel, onder de naam van O.L.V. van de Rozenkrans. Deze kapel, in 1700 met luister herbouwd, draagt de naam van de koninklijke kapel en bleef gespaard toen het klooster der Predikheeren door de Fransen werd verwoest. Bobadilla stichtte bovendien een broederschap en maakte Maria tot patrones van zijn terçio. Andere terçios volgden dit voorbeeld. Een traditie ontstond en Empel kreeg een plaats in de Spaanse geschiedenisboeken. Op 12 november 1892 bepaalde de koningin-regentes dona Maria Christina dat de Heilige Maagd patrones zou zijn van de gehele Spaanse infanterie.

EEN SCHILDERIJ VAN HET WONDER BIJ EMPEL?

Van de strijd bij Empel zijn, voor zover bekend, geen voorstellingen bewaard gebleven. Dat wekt weinig verbazing als men weet dat uit de periode van het begin van de Tachtigjarige Oorlog maar weinig afbeeldingen van wapenfeiten tot ons zijn gekomen. Lange tijd is gedacht dat 'het wonder van Empel' stond afgebeeld op een schilderij dat zich lange tijd in het seminarie van 's-Hertogenbosch bevond en dat momenteel hangt in het voormalige Empelse gemeentehuis. Het schilderij draagt geen naamtekening of jaartal en heeft door herhaaldelijk schoonmaken nogal geleden. Op de afbeelding meende men de kerk van het dorp Empel te herkennen (deze kerk zou aan het eind van de zestiende eeuw door de Staatsen worden verwoest), met het omliggende land overspoeld door de rivier de Maas.
Ook over de naam van de schilder werd gespeculeerd. C. Verreyt bijvoorbeeld meende dat de maker waarschijnlijk de Bossche glas- en kunstschilder Jan Roelofszoon van Diepenbeek was. (7)
In werkelijkheid verhaalt het schilderij evenwel een andere episode uit de Tachtigjarige Oorlog, te weten de gevechten in 1638 bij het vestingsstadje Calloo, gelegen aan de linker Schelde-oever even buiten Antwerpen. Hier werden de Staatse troepen van prins Frederik Hendrik, die zich onder bevel van kolonel Erentreyter nabij Calloo hadden verschanst, door de aanvallende Spanjaarden verdreven. Er ontstond paniek onder de Staatse troepen en velen verloren het leven tijdens de vlucht over de Schelde. Allen verloren hun wapens, de ruiters hun paarden. De achterblijvers, ruim 2500 man, raakten in Spaanse krijgsgevangenschap.

Dat op het schilderij niet het Wonder van Empel staat afgebeeld is pas sinds enige jaren bekend. Een medewerker van het stadsarchief van 's-Hertogenbosch, de heer R. van de Waard, ontdekte vier jaar geleden in een plaatselijk antiquariaat een gravure die zeer veel overeenkomsten vertoonde met de afbeelding op het schilderij. Bij nader onderzoek bleek het schilderstuk inderdaad te zijn gebaseerd op deze prent. Op de plaat stond aangegeven dat het hier de gevechten bij Calloo betrof. Onderwerpt men de afbeelding aan een nauwkeuriger blik, dan komen er bovendien een aantal zaken naar voren die wijzen naar Calloo en niet naar Empel. Ten eerste toont het schilderij, vooral te oordelen naar de kleding van de soldaten, een zomers tafereel. De gebeurtenissen in Calloo speelden zich af in juni, die te Empel in november/december. Ten tweede vallen de Spaanse troepen in schijnbaar gedisciplineerde formatie aan. De overleveringen rond Empel spreken alleen van kleine contingenten verschanste en verkleumde Spaanse troepen. Tenslotte zijn op het schilderij Staatse ruiters zichtbaar. Voor zover bekend bevonden zich evenwel op de platbodems van graaf Hohenlohe geen paarden, terwijl in de legermacht van Frederik Hendrik wel cavalerie-eenheden waren opgenomen.

Noten:

1. Het relaas van de gebeurtenissen in de Bommelerwaard is vooral ontleend aan het verslag van de Jezuïet F. Strada, die in zijn *De Nederlandsche oorlogen* (boek VIII 1655 in het Nederlands vertaald) uitgebreid, zij het vanuit een duidelijk pro-Spaanse invalshoek, ingaat op graaf Karels opmars en het 'Wonder bij Empel'.
2. L. van der Essen, *Alexandre Farnèse, prince de Parme, gouverneur-général des Pays-Bas (1545-1592)*, deel V (1585-1592) (Brussel 1937), 26.
3. Van der Essen, *Alexandre Farnèse*, 26; deze mening is ook te vinden in P.C. Hoofts beroemde geschiedwerk *Nederlandsche Historiën*, boek 23.
4. Empel (ook: Emple, Imple, Ympel en Empla) ontleent (toepasselijk genoeg) zijn naam aan 'emb' (rondom) en 'a' (water).
   Voorheen een aanzienlijk en rijk dorp, tijdens de Tachtigjarige Oorlog echter regelmatig getroffen door gevechten (m.n. 1580 en 1583), geplunderd en door overstromingen (zoals die van 1585) zwaar geteisterd.
5. *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* III, 579.
6. Geciteerd in C.C.V. Verreyt, 'Spaansche troepen ingesloten door den Staatschen bij de kerk te Empel in 1585', in: *Taxandria, tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis en volkskunde* 1901, 12-19, 17.
7. Verreyt, *Taxandria* 13-14.

Literatuur:

1. 'Aanslag van 5000 Spanjaarden tegen den Bommelerwaard (1585)', in: *De Nieuwe spectator* 2 (8) 1848.
2. J.G.R. Acquoy, *Jan van Venray en de wording van de hervormde gemeente te Zalt-Bommel* (Den Bosch 1873).
3. D. Brouwer, *De reductie van Bommel* (Arnhem 1918).
4. J. Brouwer, *Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den Tachtigjarigen Oorlog* (Zutphen 1933).
5. L. van der Essen, *Alexandre Farnèse, prince de Parme, gouverneur général des Pays-Bas (1545-1592)*, deel V (1585-1592) (Brussel 1933-1937).
6. I.A.F. Kroonenburg, *Maria's heerlijkheid in Nederland* (Amsterdam 1900-1913).
7. L.H.C. Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, deel III (St. Michielsgestel 1872).
8. C.C.V. Verreyt, 'Spaansche troepen ingesloten door de Staatschen bij de kerk te Empel in 1585', in: *Taxandria, tijdschrift voor Noordbrabantsche geschiedenis en volkskunde*, 1901, 12-19.

J.G. BOON von OCHSSÉE

Erik den Hollander

Op school behoorde hij altijd tot de knapsten van de klas. Hij kon uit het hoofd de wortel trekken uit getallen van vijf cijfers. Soms was hij wat verstrooid, waardoor hij wel 'de professor' werd genoemd. Hij was een sympathieke, goedlachse, introverte jongeman. Na onze evacuatie van Java in februari 1942, waren Erik en ik met tien andere Nederlandse jongens via Australië en Amerika in Engeland terechtgekomen, waar we in het opleidingskamp HMS Heron bij Yeovilton onze voortgezette vliegeropleiding zouden voltooien om daarna aan boord van vliegkampschepen te dienen.

Onze opleiding in Engeland begon half augustus 1943. We hadden les op Hurricanes, de voorlopers van de Spitfires die in de Battle of Britain hun sporen ruimschoots zouden verdienen. Fijne, wendbare jachtkisten, speciaal voor het vliegen in gevechtsformatie.
Al spoedig begonnen we met laagvliegoefeningen in secties van vier kisten. Vanwege de radiostilte gaf de leider meestal zijn bevelen door via vleugeldips of staartschommelingen. Op een zonnige dag in september vlogen Erik en ik links en rechts achter onze instructeur, de Engelse luitenant ter zee 2e klas Dobber. In verband met de geringe vlieghoogte van ongeveer 100 voet, hadden we de cockpit volgens voorschrift openstaan om in geval van nood de kist snel te kunnen verlaten. Toen ik Dobber één dip zag geven met zijn linkervleugel, gaf ik gas voor de buitenbocht. Tot mijn verbazing zag ik Erik, die de binnenbocht vloog, ook gas geven. Hij ontdekte zijn fout meteen, maar in zijn ijver weer op zijn oude positie terug te komen vergat hij blijkbaar vooruit te kijken. Het volgende moment zag ik zijn kist vlakbij een weiland tegen een oude boom uit elkaar spatten. Dit moest het einde van Erik zijn, want bij een snelheid van 150 mijl per uur kon niemand zo'n klap overleven.
Meteen hoorde ik Dobbers stem over de koptelefoon die ons, terwijl hij een linkerbocht ging draaien, opdracht gaf achter elkaar aan te vliegen. We klommen naar 500 voet en bleven boven de plaats van de ramp cirkelen, vanwaar we op 100 meter afstand van de dode boom twee boeren konden zien. De ene was aan het hooien, de andere lag bovenop de hooiberg. Na een paar rondjes vlogen we naar Yeovilton terug, diep onder de indruk van het feit dat we binnen een maand de eerste van onze groep door een stom ongeluk hadden verloren.
Na onze landing werden wij in de crewroom toegesproken door Commander Flying Wiggington, die zijn deelneming betuigde en er uiteraard tevens op wees dat dit soort fouten moest worden voorkomen. Toen de telefoon naast hem rinkelde nam hij automatisch de hoorn en meldde zich. Na een korte stilte sprong hij als door een wesp gestoken overeind en brulde: 'What??', om dan tegen ons te zeggen: 'He's still alive!' Ik kon het niet geloven. Dat moest een misverstand zijn. Als Erik die klap had overleefd moest hij een speciale beschermengel hebben. Het was een wonder.
Een paar uur later was Erik terug, strompelend en met een grote pleister op zijn neus. Verstrooid als hij soms was had hij de borgpen van zijn veiligheidsriem niet goed vastgezet. Door de klap was hij uit de open cockpit geslingerd, waarna zijn vlucht in de hooiberg was geëindigd.
Na twee dagen vloog Erik weer, waarop hij werd overgeplaatst naar de Hell Cats om operationele ervaring op te doen. Ik ging aanvankelijk niet naar de Hell Cats omdat ik niet lang genoeg was, maar werd een paar maanden later toch daarheen overgeplaatst.

Met twee parachute kussens om op te zitten en houten blokken op het voetenroer, was ik lang genoeg om een Hell Cat te vliegen.
Erik en ik werden met nog enkele andere Nederlanders ingedeeld bij het 1840ste Squadron, met als standplaats Eglington, onder de rook van Belfast in Noord Ierland, om de luchtdefensie van Schotland, de Midlands en Noord Ierland te verzorgen.
Op 28 april 1944 werd onze sectie de lucht ingestuurd, na een melding uit het noorden van Schotland dat een Junker 88-fotoverkenner op heel grote hoogte onze richting uit kwam, en voor het luchtdoelgeschut onbereikbaar was. Wij vlogen in open formatie snel klimmend in noordelijke richting. Op 24.000 voet zag ik Eriks kist langzaam afvlakken in een ruime bocht naar rechts. La Bree, onze leider, en zijn no. 2 klommen rustig door. We moesten radiostilte betrachtten, dus ik kon niemand waarschuwen. Langzaam kroop ik naar Erik toe. Tot mijn grote schrik zag ik hem bewusteloos in de cockpit zitten, met zijn hoofd vooroverhangend naar het rechterraam. Hij moest zuurstofgebrek hebben. Was de luchtslang losgeraakt, had hij de zuurstofinhoud niet gecontroleerd, in zijn verstrooidheid vergeten de kraan te openen?
Er zat niets anders op. Ik moest hem oproepen en wakker schreeuwen, terwijl ik naast hem bleef vliegen en wij in een duikvlucht overgingen. Het hielp niet. Enkele rake klappen met mijn linkervleugel mochten ook niet baten. Op 6.000 voet moest ik hem in een cumuluswolk laten gaan. Hij zal zonder er iets van te beseffen in County Londonderry (Noord Ierland) op 28 april 1944 neerstorten. Ik had Erik voor het laatst gezien.
We werden door ons grondstation teruggeroepen omdat de Junker 88 van koers veranderd en van het radarscherm verdwenen was.
Na de oorlog verliet ik het 1840ste Squadron in Hongkong, liftte met een Brits slagschip naar Sydney, en meldde me in november 1945 bij een Nederlands Catalina vliegboot squadron. Een paar weken later kon ik als vlieger naar Java vertrekken, waar ik op 24 november aankwam. Mijn eerste bezoek aan Batavia gold een Rode Kruispost waar ik het adres van mijn familie hoopte te bemachtigen. Op weg daarheen in mijn opvallende witte uniform, hoorde ik plotseling een vrouwenstem achter me: 'Meneer, mag ik u iets vragen?' Ik draaide me om en vroeg het oudere dametje dat de vraag had gesteld waarmee ik haar kon helpen. 'Weet u', zei ze, 'mijn zoon zit ook bij de marine en zou ook vlieger zijn. Hij heet Erik den Hollander en moet half februari 1942 uit Soerabaja zijn vertrokken.' Ze keek me doordringend en enigszins onderzoekend aan. Ik zag er blijkbaar zo onthutst en verschrikt uit dat ze meteen daarop vroeg, 'Hij is zeker dood?' Zonder het te beseffen knikte ik bevestigend. Hakkelend vroeg ik of ik haar met de auto thuis mocht brengen. Gedurende de rit van ongeveer 20 minuten wisselden we geen woord. Ik wist niet wat ik moest zeggen.
Mevrouw Den Hollander vroeg mij op de voorgalerij te wachten terwijl zij achter koffie klaarmaakte. Ze bleef lang weg.
Plotseling stopte er voor het huis een zwarte dienstauto waar een in wit uniform geklede marineofficier uit stapte, de pet iets achterover op het hoofd. ERIK!
Ik vloog met een ruk overeind en riep, 'Erik, hoe kom jij hier!' Met een verbaasde blik zei hij langzaam, 'Ik ben Dolf, zijn tweelingbroer. Leeft Erik dan nog?'
Hij was bij de gouvernementsmarine, wat ik aan zijn epauletten en het embleem op zijn pet had kunnen zien. Door zijn grote gelijkenis met Erik was me dat volkomen ontgaan.
Mevrouw Den Hollander kwam met de koffie naar voren en nam naast Dolf op de bank plaats. Toen heb ik haar het verhaal van Eriks wonderbaarlijke redding en wonderlijke dood verteld.

Drs. R.P. de GRAAF

De heerkogge: een multi-purpose middeleeuws oorlogsschip

De omstreden oorsprong en ontwikkeling van de kogge doet hier niet terzake. Vanaf eind 12e, begin 13e eeuw breekt de naam van het schip door in zowel oorkonden, verhalende bronnen, als episch-literaire. Het was een markant schip, zeker het type dat werd ingezet bij gevechtsacties. Laten we eerst naar de handelskogge kijken. Zowel uit de afbeeldingen op miniaturen en zegels, als uit opgravingen in de vroegere Zuiderzee en Bremen, als uit de rekeningen komt een schip te voorschijn met in het algemeen rechte, licht vallende stevens, hoge boorden, een platte bodem en dito kielplank.

Wat is er nu zo bijzonder aan dit type schip? Ten eerste is de diepgang gering, zodat de meeste zeegaande koggen hun tocht over de grote rivieren konden voortzetten, zonder dat zij hun lading behoefden te verschepen in kleinere schepen. Ten tweede is deze platte bodem bijzonder nuttig wanneer de kogge bij laag tij droog komt te staan; niet alleen blijft het schip rechtop - wat de strijdende mannen ergonomisch goed van pas kwam in de zeeslag bij Zierikzee - maar ook komt het schip bij hoogtij sneller vlot. Ten derde heeft het schip een behoorlijk laadvermogen door een brede midscheeps, maar desniettegenstaande is een redelijke snelheid mogelijk doordat het schip bij de stevens een grote voorwaardse valling bezit en het voorschip een v-vormige doorsnede. Hierdoor hebben de bootsgezellen minder last van buiswater. Tactisch van belang is de uitvinding en toepassing van het stevenroer. De kwetsbaarheid van dit vitale deel tijdens gevechtsacties is in vergelijking met vroeger, toen er een stuurboordroer was, afgenomen. De opmerkingen van Martin van Creveld dat middeleeuwse schepen nauwelijks zeewaardig waren en niet in staat waren om aan de wind te zeilen, zijn bepaald onjuist. Lange tijd vertonen stadszegels in Vlaanderen en de Hollandse 'West- en Oost-kust' twee koggeachtigen: een relatief kleiner type, zonder kastelen en aan de overzijde van het huidige IJsselmeer grotere koggen met hoge boorden. Een beetje vreemd is dat Van Beylen bij de oudste zegels waarop koggen met kastelen voorkomen, het zegel van Damme uit 1295 rekent en voor het overige alleen Engelse, Duitse en Deense plaatsen noemt. De archeologen R. Reinders en A. van de Moortel publiceerden over de omvang van de onderzochte koggen. Er zijn ruwweg drie categorieën: 1) met een (kiel-)lengte tussen 8,5 en 9 meter en een (bodem-)breedte van 1,70 meter; 2) een lengte tussen 12 en 13 meter en een breedte van 2,70 meter; 3) een lengte tussen 15 en 16 meter en een breedte van 3,60 meter. Om de grootste lengte en breedte te schatten, mag er ruwweg tussen de 20% en 30% bij de kiellengte en bodembreedte worden opgeteld. De diepgang of de hoogte tussen boorden en de onderkant van de kielplank varieert tussen 1,10 en 5 meter. Van de Moortel heeft uitgerekend dat haar middeleeuwse kogge, een schip dat boven tot de eerste categorie - kleiner dan 10 meter - gerekend mag worden, een kruissnelheid (bij een normale windkracht tussen 10 en 15 knopen) bezat van 3 tot 5 knopen per uur. Maximale snelheid van het schip was 10 knopen. Het laadvermogen 4,5 last of 9,6 ton - een last is ongeveer gelijk aan twee tonnen/wijnvaten. Ter vergelijking: de Bremerkogge had een laadvermogen van 80 ton. Het laadvermogen van rivierkoggen bedroeg niet meer dan 10 tonnen wijn; zeewaardige daarentegen tussen de 75 en de 200. Maar tot 1350 was een tonnage van 200 nog veeleer uitzondering dan regel, ook zonder de

zeewaardige koggen.

Het is duidelijk dat over koggen vrij veel bekend is. Maar nu de vraag: wat zijn heerkoggen?
Er zijn drie mogelijkheden. Zijn de heerkoggen: A. Gewone koggen; B. Gemodificeerde koggen of C. Reeds vanaf de kiellegging uitsluitend bedoeld voor de oorlogvoering? Volgens Hulst, Luns en Van de Moortel, maar ook Gosses, moet bij deze vraag voor C. worden geopteerd. Gosses: 'Even deze vraag: hoe zagen zulke koggen, dat wil zeggen de zgn. heerkoggen er uit? Zooals de buikige, hooggeboorde koggen, waarmee in de 14e eeuw de ommelandvaarders naar het Noorden zeilden? Naar mijne meening, niet. Deze handelsvaartuigen waren om begrijpelijke redenen gebouwd met een wijd laadruim; ook misten zij de riemen (. . .). De heerkoggen daarentegen hadden in hoofdzaak slechts manschappen te vervoeren; voor tochten over de Noordzee waren ze niet bestemd (. . .). Ofschoon ze voorzien waren van een mast met een razeil, hun voornaamste middel van voortbeweging waren de riemen. Daarvoor waren er roeibanken getimmerd, doorlopend van het ene naar het andere boord.' Dit laatste is ook voor Hulst en Luns het voornaamste verschil tussen een kogge en een heerkogge. Een heerkogge wordt geroeid en kan dus onmogelijk een hoog boord hebben gehad, 'naar alle waarschijnlijkheid . . . in tegenstelling tot de handelskogge, waar de laadruimte belangrijker geacht moet worden dan de snelheid, zal de heerkogge een ranker uiterlijk gekend hebben.' Recentelijk sprak Van de Moortel zelfs van 'vessels called 'heerkoggen' and 'baardzen', which may have been related [sic] to cogs.' Kijk eens aan, mogelijk lijkt een heerkogge wel wat op een kogge . . .
Dit gaat echter Hulst en Luns te ver, zij voelen nattigheid en spreken zichzelf tegen door te stellen dat omdat ook een heerkogge een kielplank gehad zal hebben 'dit het vermoeden [versterkt] dat de heerkogge een zelfde bouwconstructie gekend heeft als de handelskoggen'.

Nu zijn er twee opvallende zaken. Hulst en Luns verzuchten: 'De heerkogge is in de iconografie helaas niet aan te wijzen, hoewel er vele afbeeldingen zijn van roeischepen, die gevuld zijn met soldaten. Geen enkele bron verbindt echter de naam heerkogge met een dergelijke afbeelding. De archeologie heeft ook nog geen heerkogge ontdekt'. Dit is buitengewoon toevallig: er zijn ongeveer 1000 grotere en kleinere wrakken (of beter gezegd, delen van wrakken) van koggen gevonden, maar niet één betreft een heerkogge. En hoewel ridder en oorlogvoering in de ruime zin van het woord, na religieuze onderwerpen, het meeste in miniaturen werden afgebeeld, is nooit iemand op het idee gekomen om een heerkogge uit te beelden. In plaats van op fantomen of op windmolens te gaan jagen, lijkt het mij verstandiger om ook naar het buitenland te kijken. Speciaal naar Vlaanderen: in deze gevallen kan namelijk een vergelijking worden gemaakt met Dordtse rekeningen. De Brugse rekeningen geven een bijzonder goed beeld van de koortsachtige activiteiten die werden verricht in Vlaanderens grootste havenstad in oorlogstijd. Werden er in 1303 - 1304 of 1315 - 1316 meteen tientallen heerkoggen op stapel gezet om de Hollanders aan te vallen?
Neen, natuurlijk niet, als Van de Moortel, Gosses, Hulst en Luns gelijk zouden hebben met hun stelling dat heerkoggen alleen maar gebruikt konden worden voor militaire doeleinden en niet voor economische, zou dit een kostbare aangelegenheid zijn. Vogel heeft uitgerekend dat het in de vaart houden van een grote Baltische handelskogge ieder jaar ongeveer 25% van de nieuwprijs kostte. Wanneer ook op specifieke oorlogsschepen zo veel werd afgeschreven, zou het dan te verwachten zijn dat men dergelijk schepen gewoon in ledigheid liet wegrotten of tegen enorme prijzen ieder jaar onderhield? Zou de verleiding niet groot zijn om de schepen zo te bouwen of te verbouwen dat ze ook voor handelsdoeleinden konden worden aangepast? En dat terwijl de prijs van de ombouw van handelskogge naar naar heerkogge vrijwel overeenkwam met het jaarlijkse onderhoud? Dit was namelijk technisch

Handelskogge. Stadszegel van Vlaardingen 1312.

Heerkogge. Vergelijk voor de modificaties het zegel van Vlaardingen.
Stadszegel van Damme, 1309.

Debarkatie van paarden uit Normandische schepen, vóór de Slag bij Hastings, 1066. Hoewel de indruk wordt gewekt dat in de mast een 'winscroder' is, lijken de paarden toch over een treeplank te lopen.

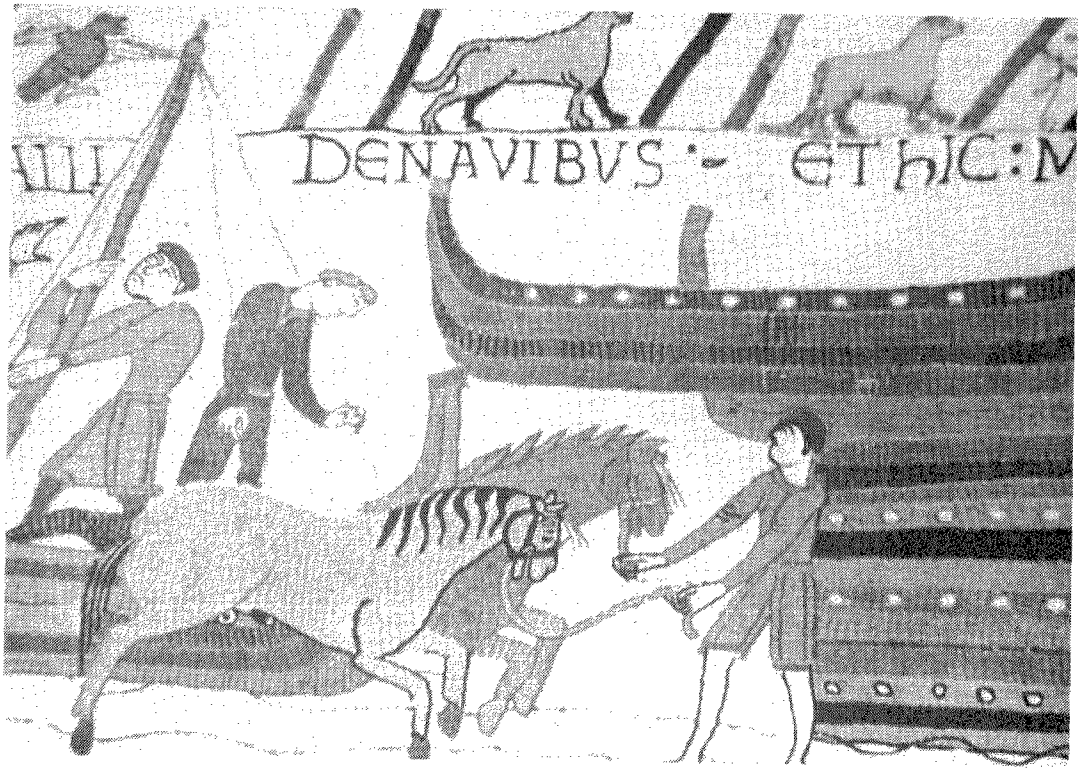

mogelijk. Aldus had men wel mooi de kosten van een nieuw oorlogsschip kunnen besparen . . .
Waarschijnlijk was W. Vogel de eerste onderzoeker die in 1915 vermoedde dat de 'Heerkogge (scheint) in den Niederlanden vielvach gleichbedeutend mit dem gewöhnlichen Handelskoggen gewesen zu sein.' Na J.F. Verbruggen volgden Richard W. Unger, Van Creveld, Jones, De Vries en recentelijk Degryse, die het vermoeden van Vogel konden bevestigen of de juistheid ervan bewijzen. Hoe zit het nu met de heerkoggen in de Hollandse wateren: zijn het inderdaad gemodificeerde handelskoggen en zo ja, hoe ging de ombouw in zijn werk? Tweede vraag is die naar de inzet van de heerkoggen: op welke wijze werd met deze schepen geopereerd? De ontraadseling hiervan vindt zowel plaats voor analyse van verhalende bronnen als rekeningen.

Laten we eerst de oudste, zij het gefragmenteerd, overgebleven Hollandse stadsrekening, namelijk die uit Dordrecht, bekijken. In 1285 kostte het maken van 'den niewen coeghe' in Dordrecht qua tijdsduur al 99 mandagen werk. Qua geld blijkt het vermaken van 'den ouden coeghe' 25% van de bouwprijs van de nieuwe te bedragen. Dus het is veel goedkoper en natuurlijk veel sneller om oude koggen te verbouwen tot heerkoggen, dan om helemaal een nieuwe heerkogge op stapel te zetten. Bovendien was daar in een defensieve oorlog lang niet altijd genoeg tijd voor! Dat deze laatste verbouwingsactiviteit werd verricht in het kader van de oorlogvoering, wordt bewezen door de post: 'Van vive ende tuintich riemen te verhouwene', en roeiriemen wijzen op een heerkogge. Dat het in dit geval inderdaad om heerkoggen gaat, blijkt uit de post 'der herevaird die men voer te Scorle wairt', waarin de Haarlemmers met 'tuen coeghen' voor de proviandering bijdroegen. Deze heervaartcontingenten waren niet alleen nodig voor bewakingsdoeleinden maar ondersteunden ook de bouwactiviteiten van Floris V logistiek. De schepen voeren over de Noordzee naar het riviertje de Rekere, niet ver van de plaats waar tussen Schoorl en Schagen de Nieuwendoorn werd aanlegd en een dam in de Rekere zou komen. Elders staat, op een enkele bestelde kogge door de baljuw na, in de Dordtse rekeningen de belangrijke post: 'Dit es die stede sculdigh te gheldene'. Hier staan de onkosten vermeld, die de stad heeft vergoed aan de schippers wier schepen werden gevorderd en eventuele schade aan de schepen veroorzaakt. Drie schippers kregen een vergoeding voor hun 'heercoeghe'; drie mannen, waarvan twee met name genoemd, voeren met hun 'coeghe'; vijf met hun 'scepe' en tenslotte blijkt er zelfs een speciale 'cranken coeghe' geweest te zijn! Verder biedt het schaarse materiaal verder geen inzicht in het verschil tussen de heerkoggen en gewone koggen. Het eerste wat in elk geval opvalt in de Dordtse rekeningen is dat in oorlogstijd koggen werden verbouwd tot heerkoggen en als er zonder meer 'coeghe' staat, de functie van het schip op dat moment bovendien heel goed een militaire kan zijn.
Ook in de grafelijke rekeningen varen koggen. Zo vaart de rentmeester Hendrik Rode in 1345 Staverenwaarts 'met ener cocghe van 25 wapentuers'; ook de koggen die toen voor logistieke doeleinden zijn ingezet, zijn gewoon 'cogghen' (namelijk om het voedsel en de kalk te vervoeren). Waarschijnlijk geldt er ook nog een 'argumentum ex silentio': uit het feit dat er in de overgeleverde Hollandse rekeningen uit 1344 en 1345 nergens enorme scheepsbouwactiviteiten zijn verantwoord, kan worden geconcludeerd dat schepen uit de handelsvloot werden gevorderd. De modificatie van deze schepen voor de oorlogvoering werd vermoedelijk, net als in 1284 - 1286 in Dordrecht, en zoals we nog zullen zien in Brugge in 1303 - 1304 en 1316, betaald door de steden zelf. Want ook hiervan lezen we in de grafelijke rekeningen niets, hooguit van de nieuwbouw van een grafelijke baardze en het herstel van een enkele kogge. Het woord 'heerkogge' staat slechts een enkele keer in de grafelijke rekeningen rond 1344 - 1345. Deze zelfde rekeningen laten zien dat de kogge zich goed leende voor militair-ondersteunende taken. tijdens het beleg van Utrecht in juni en juli 1345, verscheepten ze

zoveel vivres over de Vecht van Amsterdam naar Nijenrode, dat tenminste 20.000 mannen er al die tijd goed van konden eten. Om de zwaren wijnvaten te kunnen lossen, waren, zo blijkt uit een grafelijke verordening te Dordrecht uit 1273, de koggen in de mast voorzien van 'winscroders' ('win' = wijn en 'scroden' is een vorm van takelen). De grote blijden werden niet over de hoge koggeboorden gewerkt, maar verscheept op platte open schuiten. Terug naar de stadsrekeningen. De resultaten uit Dordrecht kunnen helaas niet met die van een andere grote Hollandse stad uit die periode worden vergeleken. Laten we naar de uitgebreide Brugse rekeningen kijken. Is het niet aardig om eens pottekijker te zijn in de keuken van de vijand . . .

In 1303 en 1304 stuurden de Vlamingen een groot aantal schepen naar het front in Zeeland. Deze vertrokken in vlootverband uit Brugge, maar eer het zover was, waren er allerlei activiteiten 'omme de vlot te ghereedenen' aan vooraf gegaan, activiteiten die in de rekeningen vrij gedetailleerd zijn verantwoord.
Vissersvaartuigen, koggen en grote handelsschepen uit Bayonne en Engeland, die in de havens van Brugge en Sluis werden aangetroffen, werden door de stad gevorderd. Schippers wier boten klaar lagen voor vertrek kregen schadeloosstellingen. In 1316 moest weer een vloot worden 'uitgereed'. Soms zat het mee. Van sommige schepen wordt vermeld: 'scepe, dat wi vonden alghereet als wine arresteerden'. Andere werden omgebouwd tot heerkoggen. We citeren de stadsklerk:

> 'Huur ghegheven bi claise van scathille omme de scepe te ghereden (. . .) omme die scepe te roetenen met 24 man (. . .) omme die scepe ant land te doene, weder te watre te doene, den mast te rechtene, ende tghetauwe van beeden [beide] scepen te gheredenen.
> Iten den zelven van 1 boete te makenen ten groten scepe van bayoene [Bayonne] te hout, te ysere, ende te hordytsen [van een pallisade voorzien].
> Iten den zelven van 1 boech spriete ende van 1 boet maste die welke jan zeghers heeft . . .
> Iten den zelven van coste van 5 mannen die xi daghe in die 2 scepe vors. laghen.
> Van ponyoenen de scepe mede te arrestere . . . Item den zelven van den casteel te makene den boete te boyo(e)ne van den scepe te ballastene ende te ghereden.'

De vaartuigen werden uit de vaart genomen. Om ze waterdicht te houden werden ze met roet ingesmeerd. Ballast werd aangebracht en op de voor- en achtersteven kwam een kasteel. Nadat de mast, voorzien van een mand, weer rechtop was gezet, werd het 'getouw' in orde gebracht. Als de kogge oorspronkelijk geen reddingboot had, werd er alsnog een vervaardigd - een modificatie die de zwaarwichtige ridders stellig zullen hebben toegejuicht.
Hoewel er geen aparte vermelding van staat, is het aannemelijk dat met het aanbrengen van de 'hordytsen' in de romp van het schip openingen werden gemaakt voor de riemen. Verschillende malen wordt vermeld dat roeiriemen worden aangebracht - en ook geschut:

> 'Item den zelven van riemen tenen boete . . . ende clais van 4 springalen te gheredene van linen, van fumeelen [getouw], van roete ende van werkene. Van riemen ten boete boef [ten behoeve van een schip]. Van springale ende ghescutte te bringhene te brugghe [Brugge] . . . van 24 riemen.'

Speciaal genoemd werd nog 'Jan bras de trompre', die mogelijk voor de verbindingen tussen de schepen werd ingezet. Net als in Dordrecht werden de verbouwde heerkoggen bewaakt op kosten van de stad.
Voorts had net als zijn Vlaamse tegenspeler de Hollandse graaf de koggen die hij voor de oorlogvoering nodig had, één jaar daarvoor, gevorderd, zo blijkt uit de enige voor ons doel relevante oorkonde van Willen III: 'sieghens copluden van Campen als van achtiene cogghen (sic), die wi ghehouden hebben tonser orloghe bouf sieghens onze viande van Vlaendren'. Het begrip 'heerkog-

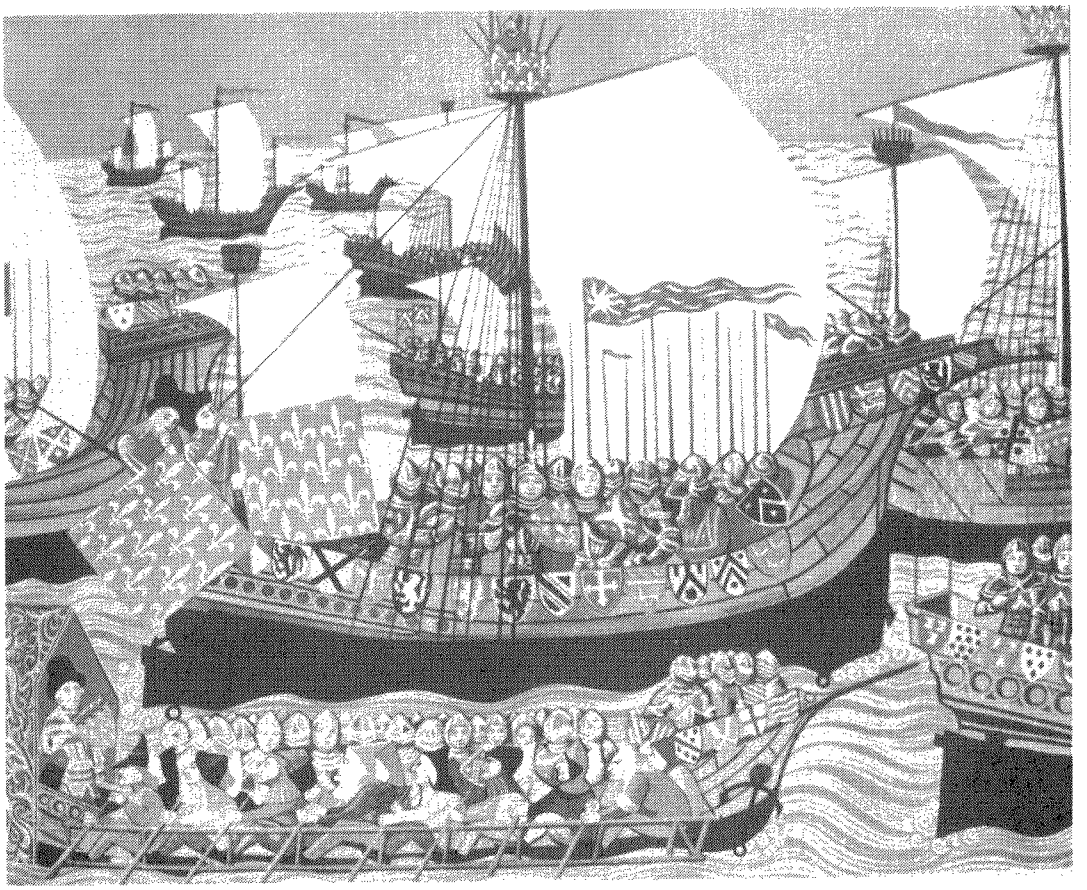

Expeditievloot, bestaande uit galeien en heerkoggen, 14e eeuw, 'Chroniques de Jean Froissart'.

Franse en Engelse heerkoggen met elkaar slaags in de Zeeslag bij Sluys (1340).

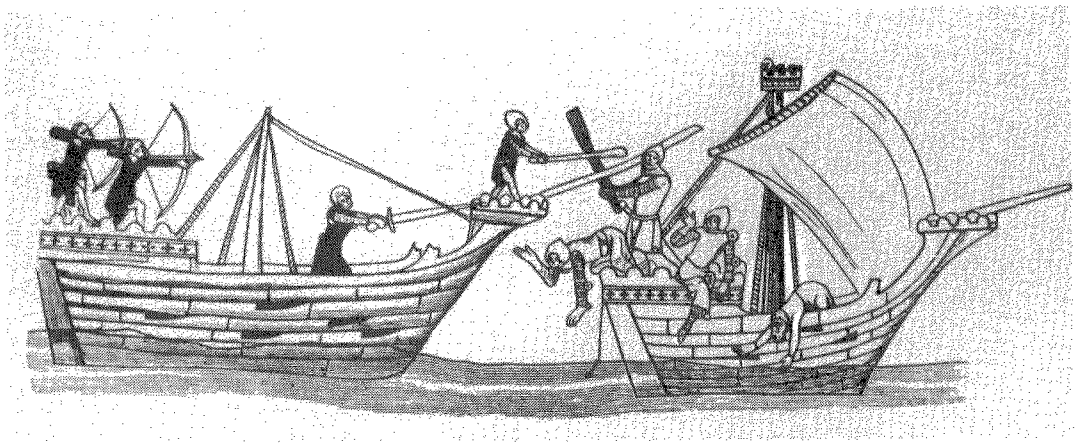

ge' wordt hier niet eens gehanteerd . . .

Uit dit alles volgt dat de gegevens die er zijn, treffende overeenkomsten omtrent de herkomst van de heerkoggen vertonen. Het blijken doorgaans handelsschepen te zijn, die door de overheid gevorderd, tijdelijk zijn omgebouwd voor oorlogsdoeleinden. Dat enerzijds deze periode voor sommige schepen een langdurige kwestie werd - en ze daardoor de naam 'heerkogge' voor een langere tijd droegen - en anderzijds dat sommige schepen in oorlogstijd reeds vanaf de kiellegging voor krijgsdienst waren bestemd - en ze daardoor van meet af aan de naam 'heerkogge' droegen - zijn schaarse en voor de handelssteden kostbare uitzonderingen die de regel bevestigen.

Een nog onbesproken aspect van de heerkoggen is het aantal roeiers en te vervoeren troepen. Gosses wees er reeds op, dat het aantal roeibanken, 'doften' en dat van de riemen nogal varieerde. Er zijn koggen met 9, 10 en 12 roeibanken en er zijn koggen met 20, 25 en 31 riemen. Voor een Vlaamse vloot die in 1356 uit vier kleine en acht grote 'scepen' bestond, werden in totaal 400 roeispanen ingekocht. Omstreeks 1360 waren er zelfs Engelse koninklijke koggen met meer dan 50 riemen. Dat de roeibanken zowel oneven als even in aantal zijn, vindt Gosses vreemd, omdat het zijn inziens banken waren voor één roeier en wanneer men de stuurman mee rekent moest het aantal altijd oneven zijn en zonder stuurman altijd even. Volgens mij hoeft dit toch geen probleem te zijn. Ten eerste, waarom vindt Gosses het niet vreemd dat óók het aantal riemen even of oneven kon zijn? Ten tweede, waarom zou er in een oorlogssituatie met een relatief groot aantal man-schappen aan boord, maar één roeier per bank mogelijk zijn? Galeien hadden volgens Asaert drie roeiers per bank. Wat het wisselende aantal riemen betreft, volgens S. McGrail zijn de roeiers 'generally disposed regularly along the length except at the ends; there may be unequal numbers at bow and stern to avoid interference with the steersman'. Het te vervoeren aantal troepen varieerde. In Brugge waren acht koggen in 1302 - 1304 uitgerust met een totale bemanning, dus bootsgezellen en strijders, van gemiddeld 63; de kleinste kogge had 40 en de grootste 80 man aan boord. In 1316 waren 14 koggen uitgerust met totaal gemiddeld 45 man; de kleinste kogge had 30 en de grootste 63 man aan boord. In 1356 waren de grotere Vlaamse koggen van 60 en de kleinere van 40 bemanningsleden voorzien. De vloot die de 'Cinque Ports' - het verbond van havens aan de zuid-oostkust van Engeland - in 1229 uitrustte, bevatte vijf koggen met in totaal 41 koppen. De andere vaartuigen hadden 24 en 20 mannen aan boord. Het is niet onwaarschijnlijk dat het aantal beman-ningsleden op de grootste koggen tot 1300 zelden meer was dan twintig. In Hollandse oorkonden, waarin de leveringen van de steden of edellieden staan vermeld, bestaat een kogge of heerkogge steeds uit een aantal 'wapentuers' of 'gewapende mannen', dat schommelt tussen de 15 en 35. Omdat het niet duidelijk is, of dit het totale aantal bemanningsleden is - wat in dat geval zou duiden op toch wel een aanmerkelijk verschil met Vlaamse koggen - zijn deze gegevens moeilijk naar waarde te schatten. Toch vermoed ik dat het de totale bemanning zou kunnen zijn, want aan de vooravond van de Slag te Zierikzee keurde admiraal Grimaldi van alle Hollandse schepen er slechts zes groot genoeg om ingezet te kunnen worden. Een veel grotere bemanning hadden de 4 koggen die Zuiderzeesteden in 1367 zouden leveren in de oorlog tegen Waldemar; deze hadden samen 425 man krijgsvolk, een aantal dat doet denken aan die uit Vlaanderen. Overigens zien we na 1370 'cogscepe' verschijnen, uit de kluiten gewassen koggen, die onder de generieke term 'koggeschepen' van koggen moeten worden onderscheiden.

KRONIEKEN

Als Gosses, Hulst en Luns en Van de Moortel gelijk zouden hebben, zou in de kronieken telkens het woord 'kogge' een equivalent moeten zijn van handelskogge - niet of nauwelijks geroeid en evenmin voorzien van kastelen. En telkens zou er wanneer er

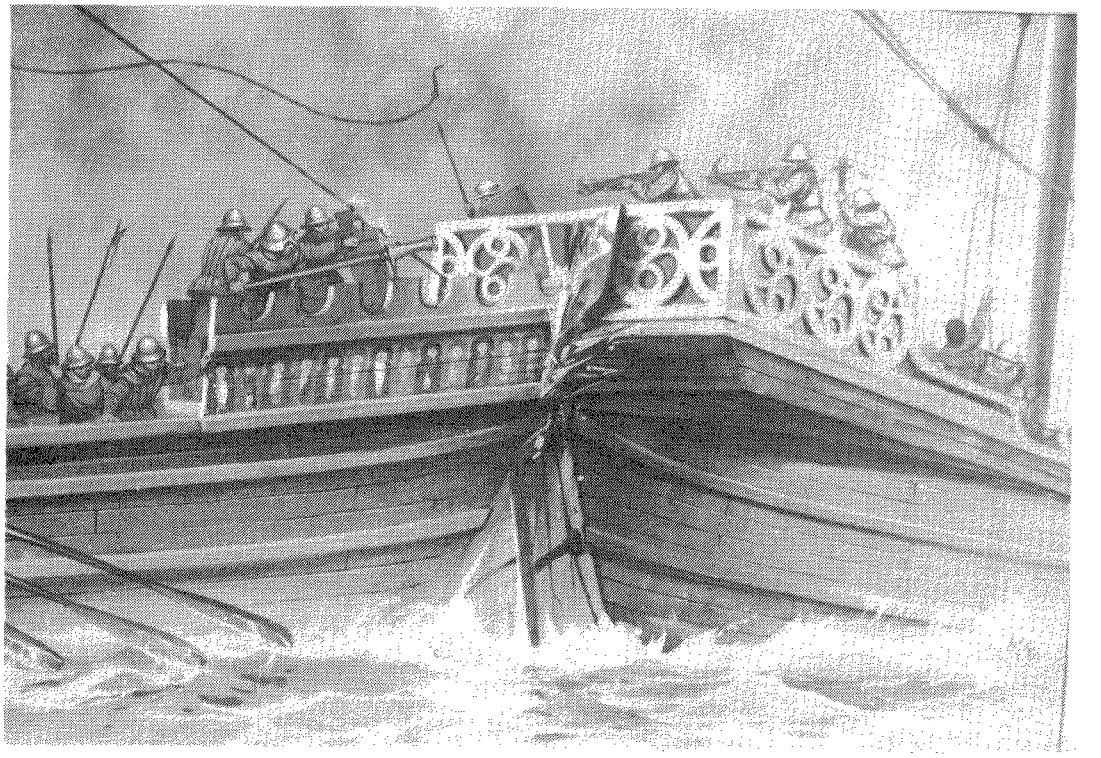

Moderne impressie van de Slag bij Rochelle (1372), door A. McBride.

gevochten werd, het begrip 'heerkogge' moeten worden gebezigd. Laten we eens in verhalende bronnen kijken hoe het begrip 'kogge' in relatie tot militaire acties wordt gebezigd.

Jan van Heelu, die voor 1290 zijn 'Rymkronyk' afschreef, deelt mee dat eind 1286 de heren Wolfaert en Jan van Renesse een smaldeel commandeerden, in opdracht van graaf Floris V om Gelre te plunderen. We zitten hier in de Limburgse successie-oorlog: 'Die grave van Hollant, . . . ontbloot Die coggen alle van Zeelant, Soe wel bewaert ende ghemant, Datsi royden, voort ende weder. Alle die Mase op en neder, Ende al dien Wale.' Deze 'coggen' bleken de functie van heerkoggen uit te oefenen. Dat ze vermoedelijk wel waren gemodificeerd blijkt weer uit de Dordtse rekeningen, want uit die stad kwam een kogge die 'vermaakt' was. Volgende kroniek is van Johannis de Bekes 'Croniken van den Stichte ende van Hollant' (±1393-5). Zowel bij de gebeurtenissen die we onder bij Stoke aantreffen, als bij amfibische expedities uit latere tijd - zoals die naar Friesland, 1396 - 1400 -, gebruikt Bekes telkens de woorden 'scepe' en 'voeren' en niet het begrip (heer-) kogge. Blijkbaar was de clericale kroniek-schrijver niet zo geïnteresseerd in het determineren van eigentijdse scheepstypen. Toch kan een enkele passage van belang zijn. Bij de aanvallen van bisschop Willem van Mechelen na de dood van Floris V in 1296 en 1297, lezen we eerst hoe graaf Jan van Avesnes met zijn vloot naar de Westfriese kust voer om een ontzettingsleger te debarkeren ten einde de door de Stichtse en Friese troepen belegerde brucht van Medemblik te ontzetten: 'Grave Jan van Henegouwen . . . quam mit groter heervaert roeyen in Vrieslant ende ontsette Medembleec.' Wanneer kort daarop de Utrechtse bisschop zelf een landing wil uitvoeren, staat er: 'Die Vriesen beloveden den bisscop te helpen mitter hant ende quamen haestelike mit veel scepe gheroeyt tot Monickedam.'

Als we aan Ellmers zegelonderzoek denken; ook al hadden de Hollanders misschien lager geboorde koggen dan de Friezen van de overzijde van de Zuiderzee, hier staat toch duidelijk dat 'de schepen' werden geroeid.

Melis Stokes, 'Rijmkroniek' (±1305) geeft de meeste inlichtingen. Voor zover mij bekend, spreekt hij maar eenmaal van 'herencoghen', namelijk toen de Vlamingen op de noordoostelijke kust van Walcheren ter hoogte van Veere landden en Willem III troepen vanuit Middelburg daarheen stuurde: 'Ende men brucgghedde over de Aerne Met herencogghen'. Een genie-activiteit die reminiscenties oproept aan de succesvolle belegeringen van Constantinopel en Damiate in 1204 en 1219 toen zelfs op de aan elkaar gebonden koggen stormladders werden geplaatst. Bij allerlei andere oorlogshandelingen daarentegen, spreekt Stoke over koggen. Tijdens de Slag bij Vronen in 1297 (die tussen beide boven uit Bekes geciteerde gevechten in plaatsvond) zette Jan van Avesnes 'cocghen' in, om via een omtrekkende beweging over de 'HeerHuigenWaard' de Westfriezen in de rug aan te vallen. Een prachtig voorbeeld van de inzet van koggen bij tactische operaties! Tijdens een waarschijnlijk uit de hand gelopen patrouille van de Hollandse vloot die zou leiden tot de nederlaag op Duiveland in 1304, bleek dat vanaf koggen werd geopereerd. Dat koggen inderdaad uitstekend op rivieren konden worden ingezet, hadden ook de Vlamingen door, want Jan van Renesse, dezelfde die we bij Van Heelu in actie zagen, voer in 1304 de 'Ysele' op in 'Cocghen'. De Hollanders die niet lang hierna in Schiedam op de Maasvlakte hun vloot verzamelden kregen harde wind en regen te verduren, 'Die cogghen condent gheherden niet: Dies si doechden groet verdriet, De van Haerlem, in de zee. Want de cogghe brac ontwee Ende verdorven een deel lieden.'
Ook tijdens de slag bij Zierikzee worden koggen ingezet; de Vlamingen bouwen één ervan bijvoorbeeld om tot brander ('Enen verdorven met droghen stro, Ende met peke'). In deze slag blijken de Vlaamse schepen, 'scepe' 'koketten' en 'castelen' te hebben: kenmerken van heerkoggen. Tenslotte is er nog de fraaie passage - stilistisch fraai, maar ook zeldzaam omdat deze verhalende bron ook een logistieke taak van de koggen noemt - waarin 'Vier cogghen' met 'sgraven dranc' worden aangevallen door 'Tsewsche here', met de Vlamingen collaborerende Zeeuwse koggen. De galeien van Grimaldi, die samen met de Hollandse schepen, de stad Zierikzee langzaam maar zeker waren genaderd, grepen toen in en achtervolgden de Zeeuwse koggen en 'ontroyden' ze. Wanneer ze nog net genoeg tijd hiervoor hadden, trokken de door vrees beslopen Zeeuwen uit angst voor vernietiging hun koggen op het droge.

Samenvattend, blijkt uit de kronieken dat de oorlogsschepen geroeid werden enmeestal gewoon koggen werden genoemd. Dit is minder inconsequent of onvolledig dan het lijkt. Immers, heerkoggen waren oorlogsschepen ad hoc. Na de gevechtshandelingen kregen de schepen zo snel mogelijk hun civiele functie weer terug. Dat Jan van Heelu en Melis Stoke ze koggen noemen bevestigd juist mijn stelling dat heerkoggen later werden, wat ze voordien al waren, namelijk gewone koggen. De ene maal dat Stoke de term heerkogge gebruikt, is hiermee niet in strijd. In hoeverre de koggen gemodificeerd waren voor de oorlogvoering blijkt niet duidelijk, maar dat ze werden geroeid is veelzeggend. En duidt veeleer op een heerkogge, dan op een handelskogge. Dus ook al is in de kronieken en in de rekeningen de benaming niet altijd congruent, toch is het beeld dat we krijgen over de militaire inzet van koggen vrij consistent. Over het krijgskundige nut van de heerkogge is al genoeg gezegd. Het schip fungeerde, behalve als oorlogsbodem, als pontonbrug, als brander en als hospitaalschip. Voor logistieke doeleinden was het schip zeer geschikt, maar ook voor strategische manoeuvres. Het schip kon immers zowel via de grote rivieren en 'zeilbevlogen sonden plunderraids' uitvoeren, als over de Noordzee naar het noorden varen en aan de mond van de Rekere te Schoorl bouwmaterialen afleveren. Over de

tactische inzetbaarheid hadden de commandanten vermoedelijk weinig klagen, alleen waren ze tegen de galeien - in nauwe wateren en bij weinig wind - niet opgewassen. Niet minder belangrijk bij al deze lofuitingen is de omstandigheid dat het schip tegen een relatief gering bedrag van een civiele versie, kon worden gemodificeerd tot een militaire. Niet alleen zijn de militaire prestaties van de middeleeuwse heerkogge in verhouding groter dan die van een modern 'multi-purpose fregat', maar onwillekeurig dringt tevens de vergelijking zich op met het Amerikaanse werkpaard van de Tweede Wereldoorlog: de Douglas DC-3, die werd gemodificeerd tot C-47 Skytrain. Maar een heerkogge was beide tegelijk, fregat en Dakota.

Literatuur (selectie):

G. Asaert, Westeuropese scheepvaart in de middeleeuwen. Bussum 1974.
R. Reinders, Cog finds from the IJselmeerpolders, Lelystad 1985.
R. Hulst en A. Luns, De kogge. Verkenning van een middeleeuwse scheepsbouwtraditie, (ongepubliceerd manuscript).
G. Asaert e.a., Maritieme geschiedenis der Nederlanden, deel I (J. van Beylen en H.P.H. Jansen: Prehistorie - 16e eeuw), Bussum 1976.
A. van de Moortel, A cog-like vessel from the Netherlands, Lelystad 1991.
I.H. Gosses, Welgeborenen en huislieden, Groningen 1926.
W. Vogel, Geschichte der deutschen Seeschiff-fahrt, deel I, Berlijn 1915.
P. Heinsius, Das Schiff der hansischen Frühzeit, Köln 1986.
S. McGrail, Ancient boats in N.W. Europe, London 1985.
J.F. Verbruggen, Het leger en de vloot van de graven van Vlaanderen, Brussel 1960.
J.F. Verbruggen, 'Een krijgsvloot uitgerust door de stad Brugge in 1316'. Het leger. De natie, 5 (1950), 11: 500 e.v.
R.W. Unger. The ship in the Medieval Economy 600-1600, Londen 1980.
R. Degryse, 'Van koggen en koggeschepen in Vlaanderen en elders (12e-15e eeuw)', Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, 129 (1992): 65-93.
M. van Creveld, Technology and War, Londen 1991.

Dr.Ir. D. van ZOONEN

Drie forten bij Tjilatjap

Tjilatjap is de enige bruikbare haven aan de zuidkust van Java. Gedurende de periode 1816-1942 heeft het Nederlands-Indische gouvernement zich zorgen gemaakt, dat deze haven zou kunnen dienen als invalspoort voor een buitenlandse vijand. Aanvankelijk was men beducht voor een zogenaamde 'coup de main'. Tjilatjap moest dus verdedigd worden met forten. Gedurende de 19e eeuw hield men rekening met een Europese vijand, in het bijzonder Engeland, in de 20ste eeuw zag men vooral Japan als potentiële vijand. Tjilatjap was ook belangrijk omdat het de enige haven op Java was, vanwaar uit scheepvaart mogelijk was zonder nauwe zeestraten te passeren. De haven van Tjilatjap is een trechtervormige riviermonding. Het deel met meer dan vijf meter diepte is 500 meter breed en 5000 meter lang. Aan de zuidkant van de trechter ligt het heuvelachtige eiland Noesa Kambangan, aan de noordkant de stad Tjilatjap. Een deel van de noordwal is zo stijl, dat schepen van 10.000 ton er direct aan de wal kunnen meren.

Het eiland Noesa Kambangan kwam in het bezit van de VOC in 1705. De kali Bonan vormde toen de grens. Tjilatjap kwam pas in 1830 onder direct Nederlands bestuur. De eerste berichten over een fort bij Tjilatjap dateren van 1816. Dr. Thomas Horsfield rapporteert in dat jaar, dat hij bij een reis over Java een klein fort op de noord-oost punt van Noesa Kambangan had aangetroffen (1). Dit fort was volgens hem enkele jaren daarvoor opgericht door de Engelsen, die van 1812 tot 1816 Java bezet hadden. Het fort diende ervoor om Tjilatjap en omgeving te beschermen tegen zeerovers uit de Riouwarchipel. Horsfield zag de ruïnes van dorpen die twee jaar voordien geplunderd waren.
Bij zijn terugkeer in 1816 heeft het Nederlands-Indische gouvernement naar het schijnt dit fort overgenomen. Het latere fort Karang Bolong lag op of vlakbij de plaats van dit Engelse fort. Omstreeks 1819 waren er 30 artilleristen op Noesa Kambangan gelegerd, in 1830 waren er 21 artilleristen, 64 infanteristen en een chirurgijn op het eiland.
In de 19de eeuw waren er binnen het Indische gouvernement drie filosofieën over de verdediging van Java (2):

1. Zorg in de eerste plaats voor sterke kustverdedigingsforten bij de belangrijkste havens om de vijand het landen te beletten.
2. Zorg in de eerste plaats voor een sterk mobiel leger, dat snel kan oprukken om de vijand na zijn landing te verslaan.
3. Zorg in de eerste plaats voor een sterke vloot om de vijand het landen te beletten.

Tot circa 1892 heeft de partij van de forten meestal de overhand gehad.

In de loop der jaren is een aantal rapporten verschenen over de verdediging van Java en van Nederlands-Indië. In 1822 schreef de kolonel-directeur der fortificatiën een memorie van defensie van Nederlands-Indië waarin onder andere uitbreiding van het fort op Noesa Kambangan bepleit werd. In 1832 kwam er een plan van kolonel-ingenieur C. van Wijck waarin verdere werken ter verdediging van Tjilatjap werden aanbevolen. Dit plan werd gesteund door Gouverneur-Generaal J. van den Bosch. In 1836 werd een Koninklijk Besluit uitgevaardigd, dat het Indische gouvernement jaarlijks één miljoen gulden uit mocht geven, zonder nadere specificaties, aan uitbreiding en verbetering van de kustverdedigingsforten op Java. In deze tijd is men begonnen met de bouw van een tweede fort op Noesa Kambangan bij Banjoe Njappa. Alhoewel fort genoemd, waren de versterkingen bij Karang Bolong en Banjoe Njappa eigenlijk batterijen met keelafsluiting. In de periode 1833 tot 1855 werd jaarlijks circa *f* 60.000,00 uitgegeven aan de forten op Noesa Kambangan, in de periode 1855 tot 1862 jaarlijks circa *f* 70.000,00.
In de jaren 1844-1846 maakte Generaal-Majoor Von Gagern een rondreis om de verdediging van Java te bestuderen. Zijn belangrijkste aanbeveling was, dat kustverdedigingsforten bij Batavia, Semarang, Soerabaja en Tjilatjap de ruggegraat van de verdediging van Java moesten worden. Ten aanzien van Tjilatjap was zijn mening dat er naast de forten Karang Bolong en Banjoe Njappa een groot en sterk fort moest komen op de landtong van Tjilatjap. Dit rapport werd de basis van een Koninklijk Besluit (3) van 1853 over de verdediging van Java. Dit besluit zou enkele tientallen jaren van kracht blijven.

In 1850 werden, '14 voor bewapening van Tjilatjap bestemde kanons van 80 lb in ontvangst genomen te Soerabaja', lezen wij in een verslag over de vestingen op Java (4). Eenzelfde rapport tot einde 1854 meldt, dat de batterijen A en B met '14 bombekanons à 80 pond' te Karang Bolong gereed zijn (5). Te Banjoe Njappa zijn een bomvrije toren en een keelafsluiting in aanbouw. Te Tjimiring op de zuid-oost punt van Noesa Kambangan moet een houten uitkijktoren door een stenen vervangen worden. Voor het fort op de landtong worden plannen gemaakt. Door gebrek aan vrij werkvolk, de streek is dun bevolkt en er heerst malaria, vordert het werk slechts langzaam. Een deel van het werkvolk bestond uit gestraften, zogenaamde kettinggangers. De genie had liever vrij werkvolk gehad maar dat was onvoldoende

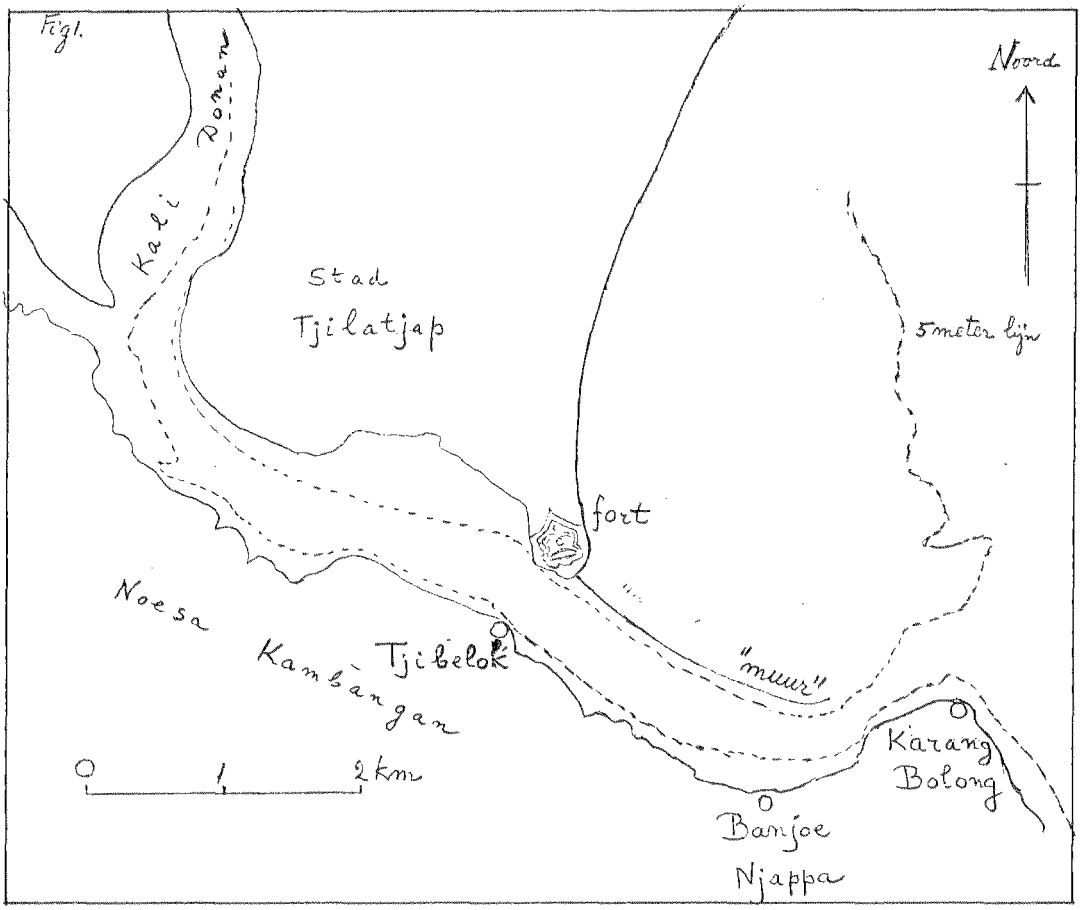

te krijgen. De kettinggangers hadden het soms zwaar te verduren. In het Koloniaal Verslag (6) van 1856 wordt vermeld, dat, bij het doen springen en uitkappen van de koraalrotsen vele dwangarbeiders wonden opliepen, die soms een 'verwijderde' doodsoorzaak waren.

In 1861, vijftien jaar na de reis van Von Gagern en acht jaar na het desbetreffende Koninklijk Besluit, ging men eindelijk ernst maken met het fort op de landtong. Er werden 600 kruiwagens en zes tonmolens aangeschaft, kosten *f* 12.865,00. Er werd begonnen met de bouw van een kwartier voor 800 kettinggangers en een kampement voor 600 vrije koelies. Eind 1861 konden reeds 350 kettinggangers en 500 vrije koelies onder dak gebracht worden. Er was in dat jaar ook begonnen met de bouw van de revetementsmuur van de kustbatterij (7). Alhoewel met het werk op de landtong in 1861 was begonnen, ging de bouw op Noesa Kambangan nog voort. Bij Karang Bolong werd een ijzeren hek rond het plateau voltooid en ook werd een rots bewesten het plateau opgeruimd. Een kruitmagazijn voor 5000 pond kruit was onderhanden. Uitgesteld waren de keelafsluiting en het plan om de rotsborstwering door een aarden borstwering te vervangen. Te Banjoe Njappa was eind 1861 een 'berging' onderhanden. Bij Bateng Mati op de westpunt van Noesa Kambangan waren verkenningen uitgevoerd voor de bouw van een verkenningstoren. Officierswoningen te Tjilatjap waren al in 1855 gebouwd en deze behoorden volgens de genie tot de mooiste in Indië.

In 1862 schrijft de Militaire Spectator (8) over het bijna onneembare Tjilatjap. Tussen Tjilatjap en Karang Bolong kan de grootste

vloot ten anker gaan. Bij Karang Bolong is in de rots een batterij uitgehouwen aan twee zijden door de zee bespoeld en aan de landzijde versterkt en bewapent met stukken van het zwaarste kaliber (aanvankelijk 80 ponders, later mortieren van 29 cm). In de rots achter de batterij heeft men bomvrije kazernes en magazijnen aangelegd. Meer zuidwaarts geeft een toren op een rots (Tjimiring) beveiliging tegen overrompeling. Een tweede batterij bij Banjoe Njappa is gedeeltelijk in de rots uitgehouwen gedeeltelijk opgeworpen. Deze batterij is van een goed torenvormig reduit voorzien. Door het vaarwater genoodzaakt recht op deze batterij aan te zeilen, zijn vijandelijke schepen geruime tijd aan het vuur daarvan blootgesteld. Op de landtong zal de hoofdversterking worden aangelegd.

Vanaf 1861 tot midden 1879 werd gewerkt aan het fort op de landtong. Jaarlijks verscheen een bedrag van *f* 100.000,00 à *f* 150.000,00 op de Indische begroting (9). Het tempo waarin gebouwd werd was niet erg hoog, voornamelijk door gebrek aan voldoende vrij werkvolk. Een deel van het werkvolk bestond nog steeds uit kettinggangers. In één van de Koloniale Verslagen werd opgemerkt dat het werken met 600 à 700 dwangarbeiders onder aannemers 'eigenaardige' bezwaren met zich meebracht.

In 1863 meende de Indische legerleiding nog zes jaar lang *f* 160.000,00 per jaar nodig te hebben. De 'positie' Tjilatjap zou dan in 1869 klaar kunnen zijn. De plannen en tekeningen (10) voor het fort op de landtong werden in 1864 door de Gouverneur-Generaal goedgekeurd. De zuidkant van het fort zou een oost-west lopende muur met plaats voor vijf of zes zware stukken kustverdedigingsgeschut. De noordkant van het fort zou een fort worden volgens het polygonale stelsel om de batterij te kunnen verdedigen tegen troepen die ten noord-oosten van Tjilatjap op de kust zouden kunnen landen. het polygonale stelsel was in die tijd zeer modern en werd ook in Nederland toegepast. Er zouden een binnengracht komen en een buitengracht met een ravelijn en een poterne, ook zouden er twee lunetten komen. Het fort zou 500 x 380 meter groot worden, ongeveer de helft van het fort Rhijnauwen bij Utrecht, dat in de zelfde tijd gebouwd is. Aanvankelijk werden de plannen en tekeningen niet naar Nederland gestuurd. Tot 1866 gold het Koninklijk Besluit van 1836 dat jaarlijks een miljoen gulden aan buitengewone fortificaties mocht worden uitgegeven zonder nadere specificaties. In 1867 en 1868 werd dit bedrag gehalveerd en in 1869 werd bepaald dat alle uitgaven voor fortificaties, net als alle andere uitgaven in Indië, door de Minister van Koloniën aan de Tweede en Eerste kamer ter goedkeuring moesten worden voorgelegd. Vanaf die tijd tonen de Minister van Koloniën en de Tweede kamer zich weinig enthousiast over het vele geld dat aan 'Tjilatjap' uitgegeven werd. In 1869 zond de Indische Legercommandant een plattegrond van het fort op de landtong naar het ministerie van Koloniën. In de begeleidende brief werd vermeld dat het zuidelijke deel van het fort (de eigenlijke kustbatterij) gereed was, het noordoostelijke deel was onderhanden genomen en aan het noordwestelijke deel was men nog niet begonnen.

Alhoewel het fort op de landtong bij lange na niet gereed was, was in 1870 in Tjilatjap plus Noesa Kambangan toch een complete compagnie vestingartillerie gelegerd plus een garniezoensbataljon infanterie bestaande uit een staf en twee compagnieën.

In 1874 ontstaat er en heftig meningsverschil tussen de Minister van Koloniën Fransen van der Putte enerzijds en de Indische legercommandant Whitton, gesteund door de gouverneur-generaal, anderzijds. De Minister, die verantwoordelijk was voor een 'batig slot' op de koloniale begroting, vond de verdere plannen veel te duur. Hij wenste niet verder te gaan dan een batterij met een eenvoudige keelafsluiting, geen fort met lunetten en ravelijnen. De werkzaamheden werden tijdelijk gestaakt. In de loop van het jaar trad een nieuwe Minister van Koloniën aan en een compromis werd bereikt. In 1874 werd in Nederland een vestingwet aangenomen, deze hield in dat een aantal vestingen in Nederland onder andere 's-Hertogenbosch werd ontmanteld. Blijkbaar achtte men in

Nederland vestingen niet erg nuttig meer in de moderne oorlog. Dit feit zal ook wel een rol gespeeld hebben bij het verzet in Nederland tegen een groots opgezet vestingcomplex bij Tjilatjap.
Het compromis van 1874 omvatte, dat niet gebouwd zouden worden (11):
- de batterij Tjibelok op Noesa Kambangan;
- de muur op de zandbank;
- de beveiliging tegen torpedo's.

Wel zou het fort op de landtong worden afgebouwd, zij het met minder kazematten dan oorspronkelijk bedoeld. Er zou nog komen:
- een verbreding van de buitengrachten;
- op het zuidfront een 180 meter lange parados als dekking voor de kustbatterij en als tijdelijke schuilplaats voor de infanterie;
- op het oostfront en eenvoudige aarden batterij;
- op het noordfront een laag hoornwerk, met natte grachten, een corps de logis, een kruitmagazijn, twee remises, een keuken met vivresmagazijn en een privaatlokaal. Aan de landzijde zou het metselwerk twee meter aangeaard worden. Er zouden vier getrokken 12 cm kanonnen komen;
- op het westfront een brug met afneembaar vak. Een 6 meter brede coupure zou toegang geven.

In 1875 verwachtte men nog negen jaar lang *f* 125.000,00 per jaar nodig te hebben om deze plannen uit te voeren. Eindelijk eind 1877 worden op de rede van Tjilatjap drie vuurmonden van 24cm gelost en begin 1878 nog eens drie. Eén van deze zes kanonnen werd versleept naar het artillerie schietterrein Babakan-Adiredjo 26 km ten noordoosten van Tjilatjap. Voor die tijd was dit zeer zwaar en modern geschut. De fabrikant was Armstrong. De kanonnen wogen ieder circa 15.000 kg en kostten circa *f* 15.000,00 per stuk. Het waren achterladers van gegoten staal met getrokken lopen. De puntgranaten wogen ruim 150 kg per stuk en konden op 500 meter afstand een pantserplaat van 20 cm doorboren. Nergens anders in Indië had men geschut van zo zwaar kaliber. Alleen op enkele Nederlandse marineschepen trof

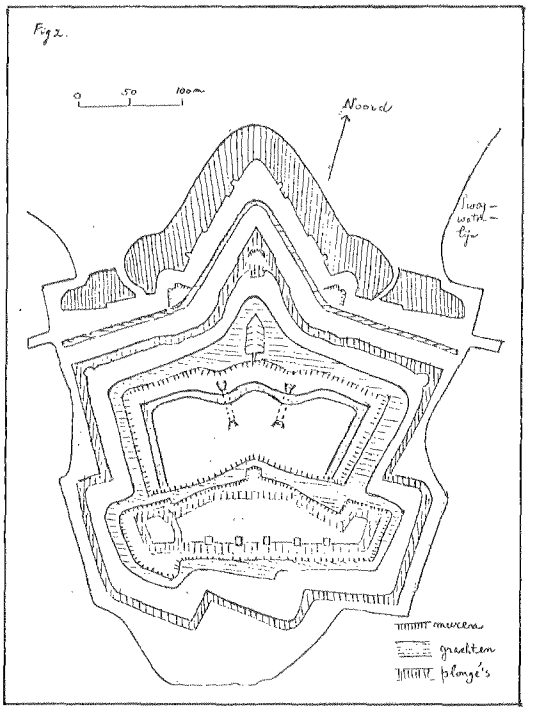

men dit zware kaliber ook aan.
In 1878 stond nog *f* 75.000,00 op de begroting voor het fort te Tjilatjap. In de Twede Kamer werd in die tijd de verzuchting geslaakt: 'Zal Tjilatjap nooit een einde nemen'. In 1879 stond er nog *f* 25.000,00 op de begroting, daarna niets meer. Waarschijnlijk is er nog wel op bescheiden schaal aan doorgebouwd met geld van andere begrotingsposten.
De totale bewapening van de positie Tjilatjap, het fort op de landtong, Karang Bolong en Banjoe Njappa was in 1880 zeer indrukwekkend, zoals de volgende lijst laat zien:

6 ijzeren getrokken kanonnen 24 cm op walaffuit;
16 bronzen getrokken kanonnen 12 cm op walaffuit;
20 ijzeren gladde kanonnen 9 cm op walaffuit;
14 bronzen getrokken kanonnen 8 cm op veldaffuit;
4 bronzen mortieren 29 cm;
8 bronzen mortieren 20 cm;
6 Coehoorn mortieren 12 cm met blok.

Enige jaren later werden hier nog aan toegevoegd

11 bronzen getrokken kanonnen 16 cm op walaffuit.
Niet duidelijk is hoe men al dit geschut dacht te bedienen met slechts één compagnie vestingartillerie.
De periode 1880-1884 is de glorieperiode geweest van de forten bij Tjilatjap. Zij hadden de zwaarste bewapening van alle forten in Indië en waarschijnlijk was het fort op de landtong het grootste en modernste van Indië. In 1883 richtte een vloedgolf, een gevolg van de uitbarsting van de Krakatau, enige schade aan de zuidwal aan. Deze schade kon voor *f* 3.500,00 hersteld worden.
Tjilatjap had altijd al te lijden gehad van malaria. Dit was misschien de belangrijkste reden dat de streek zo dun bevolkt was en dat vrij werkvolk zo moeilijk te krijgen was. Volgens sommigen stond de omgeving zo slecht bekend, dat voor 1830 de sultans haar als verbanningsoord gebruikten. De koloniale verslagen berichtten in 1850 dat 80% van de bevolking in de afdeling Tjilatjap aan 'koortsen' leed. In 1861 en 1862 werden enkele moerassen drooggelegd bij Tjilatjap. Men wist toen reeds dat malaria en moerassen samenhingen. Vanaf 1877 werd op Java kinine op grote schaal als geneesmiddel gebruikt, maar niet als prophylacticum. Weliswaar werd in het Indische Militair Tijdschrift van 1878 geschreven over 'het nut van kinine ter voorkoming van malaria', maar het feit, dat Engelse en Amerikaanse troepen dit met succes hadden toegepast, doch de Franse troepen geen baat vonden bij dit middel, resulteerde er in, dat in het Indische leger prophylactische kinine niet geprobeerd werd. Men kende tot 1900 slechts één prophylactisch middel tegen malaria en dat was: voer de mensen af naar een gezondere landstreek.
In 1884 waren er zoveel zieken onder de militairen in Tjilatjap (hoofdzakelijk lijdende aan malaria), dat de legerleiding meende krachtig te moeten ingrijpen (12). Van de 214 Europese militairen in Tjilatjap werden er 82 en van de 228 Indonesische militairen 24 afgevoerd naar landstreken waar geen malaria heerste. Er werden meer afwateringen gemaakt om de moerassen in de omgeving te draineren. De voeding werd verbeterd. Voor Europeanen mocht *f* 0,06 per dag extra besteed worden, voor Indonesiërs *f* 0,03. Dit betrof voorlopig een proef, die tot 1 juli 1888 zou duren en die *f* 427,00 per maand zou kosten. De voeding moest krachtiger en smakelijker worden en gevarieerder. Voorts werden aan de militairen serge jassen verstrekt in plaats van katoenen of greinen tunieken. Tot dan toe waren de soldaten op wacht slecht tegen regen en andere weersinvloeden beschermd vooral 's nachts, zij werden kil en huiverig, dus serge jassen. Vijfhonderd serge jassen à *f* 5,50 per stuk werden gekocht. Voor die tijd nogal drastische maatregelen. Deze maatregelen hadden echter weinig effect, het aantal zieken bleef zeer hoog. In november 1887 werd besloten de positie Tjilatjap geheel te ontruimen, de artilleristen werden naar Salatiga gestuurd, de infanteristen naar Kedong Kebo bij Poerworedjo (13). Bij dit ontruimingsbesluit zal mede een rol gespeeld hebben dat in 1888 de spoorweg van Tjilatjap naar Djokja en verder naar Solo en Semarang gereed zou komen. De troepen konden dus, indien nodig, zeer snel teruggevoerd worden. Voor de bewaking van het fort werden 83 prajoertis (Indonesische hulpsoldaten) lokaal gerecruteerd. Zij kregen een Europees adjudant onderofficier als commandant en instructeur. Het geschut werd voorlopig opgeborgen. Ondertussen was in 1888 een studiecommissie benoemd om de gehele defensie van Nederlands-Indië tegen een buitenlandse vijand nog eens grondig te bekijken. Leden van de commissie waren Schout-bij-Nacht G. Kruys (oud minister van marine), generaal-majoor J.H. Kromhout (inspecteur der genie) en de majoor van de generale staf in Nederlands-Indië L.F.J. Haver Droeze. Hun conclusies luidden onder andere:
- Java moet in de eerste plaats verdedigd worden door een mobiel leger, in vredestijd gestationeerd in West Java.
- Tandjong Priok moet de belangrijkste marine basis worden;
- de forten Tjilatjap en Willem I (bij Ambarawa) hebben geen waarde meer.

Op 12 juli 1892 werd machtiging verleend dit plan uit te voeren. Voor de positie

Luchtfoto van het fort op de landtong van Tjilatjap, gemaakt vóór 1922. Men ziet aan de oostkant (rechts) de twee stukken van 15 cm.

Tjilatjap betekende dit, dat Noesa Kambangan gedemilitariseerd werd. De burgerbevolking die in 1862 het eiland had moeten verlaten mocht in 1892 weer terugkeren. De forten bij Karang Bolong en Banjoe Njappa werden misschien zelfs opgeblazen. Het fort op de landtong met zijn bewaking van prajoerits bleef bestaan. Het militair hospitaal in Tjilatjap werd in 1894 gesloten. In de tweede kamer werd gesproken over het thans 'waardeloze' fort te Tjilatjap. Een deel van het geschut werd voorlopig in voorraad gehouden. Inmiddels was in 1880 de malaria parasiet ontdekt en in 1898 de malaria cyclus via de Anophelus muskiet. In 1901 begonnen in het Indische leger proeven met klamboes ter bestrijding van malaria, met groot succes. Het aantal zieken in het leger daalde dramatisch (14).

JAAR	Aantal ziektegevallen per jaar (malaria of febris intermittans)	Doden per jaar aan deze ziekten
1876	38.105	507
1905	10.877	65
1906	8.574	43
1922	2.600	4

Het gehele leger telde circa 30.000 man in die tijd, in 1876 kregen dus vele militairen meer dan één malaria aanval per jaar. In 1905 ging men toch weer enig nut zien in Tjilatjap. Het kon dienen als 'achterdeur' voor de Preangerstelling als aan- en afvoerhaven en als tijdelijke schuilplaats voor marine schepen. Dus werden er voorlopig als proef een detachement artillerie en een compagnie infanterie naar toe gestuurd. De proef slaagde (weinig malaria gevallen) en Tjilatjap was weer een garnizoensstad. Het fort werd weer bewapend en wel met twee kanonnen van 15cm. Het waren snelvuur kanonnen afkomstig van de marine. De nieuwe opzet was dus veel bescheidener dan die van de periode 1880-1884. In 1928 kwam men tot de conclusie dat het stilstaande water in de gracht een broeiplaats van malariamuskieten kon zijn en dus werd de gracht gedempt (15).
Vóór 1992 zijn enige luchtfoto's van het fort gemaakt (15). Zij laten enkele duidelijke verschillen zien met de plannen van begin 1874. De hoofdgracht is breder dan in 1874 gepland. De middengracht, die het zuidelijk deel van het noordelijk deel moest scheiden, is niet aanwezig. Het hele noordelijke hoornwerk is niet aanwezig en de ravelijn en de twee lunetten lijkt men vervangen te hebben door twee driehoekige bastions. De plaatsen van het 24cm geschut zijn leeg, de twee 15 cm kanonnen staan aan de oostkant even buiten de gracht. Tenslotte blijkt dat vooral aan de oostkant en de zuidkant vele tientallen meters grond is aangeslibd.
In 1930 werd de infanterie compagnie vervangen door een marechaussee compagnie en in 1931 werd het detachement artillerie teruggetrokken wegens bezuiniging (economische wereldcrisis). In 1934 werd ook de marechaussee teruggetrokken en daarmee begon dus een tweede tijdperk zonder militairen voor Tjilatjap. In 1938, toen de tweede wereldoorlog zich aankondigde, werd er weer een compagnie infanterie, afkomstig van het IXe bataljon te Tjimahi, naar Tjilatjap overgeplaatst.
In de loop van 1941 werd de haven van Tjilatjap geschikt gemaakt voor de taak, reeds 100 jaar eerder voorzien, te dienen als belangrijkste aan- en afvoerhaven voor Java en als schuilplaats voor de marine wanneer de vijand de havens aan de noordkust zou bedreigen. De oude haven was geschikt voor niet meer dan twee à drie schepen van naar schatting 10.000 ton (kadelengte ruim 500 meter). De nieuwe haven werd geschikt gemaakt om convooien van 15 schepen te ontvangen. Deze konden niet aan een kade meren. Laden en lossen moest geschieden met behulp van lichters. Het spoorweg emplacement werd flink uitgebreid en er kwam een aantal elektrische kranen. Er kwam een drijvend dok en een reparatie schip de Willem Barentsz van de KPM van 8500 ton. Ook kwam er een startbaan van 800 meter lengte voor per schip aangevoerde vliegtuigen.
Het fort op de landtong werd bewapend met twee 15L40 stukken en in het fort werden gevestigd de commandopost van het detachement Tjilatjap en het scheepsradiostation (16). Direct ten noorden van het fort kwamen: een waarnemingspost van de artillerie, een zoeklicht van 150 cm, drie luchtafweer mitrailleurs 12,7 mm en vier stukken kustverdedigingsgeschut van 7,5 cm gericht over de Schildpaddenbaai. Tijdens de oorlogsdagen, december 1941 tot maart 1942, stonden er verder nog langs de haven en langs de kust: vier zoeklichten, een batterij veldartillerie 3 x 7,5 cm, 12 kleine stukken luchtdoelartillerie (2 cm?) van de Engelsen en een aantal M14 mitrailleurs in pillboxen. De noordkant van de stad was verdedigd met een tankgracht. De bezetting van Tjilatjap tijdens de oorlogsdagen was klein, twee compagnieën infanterie, artilleristen voor drie batterijen, een gemengde afdeling stadswacht en landstorm, een afdeling reservecorps en een aantal Engelse luchtdoelartilleristen. Enkele honderden meters ten noorden van het fort werd in 1940 of 1941 begonnen met de bouw van een kazerne voor de kustverdedigingsartillerie. Blijkbaar werd het oude fort niet meer geschikt geacht om troepen in te legeren. Tussen het fort en Noesa Kambangan kwam een klein elektrisch mijnenveld. Ten oosten van het fort werd in zee een groot mijnenveld (8 x 5 km) gelegd, met een smalle doorgang voor de

scheepvaart. Op Noesa Kambangan kwamen alle waarnemingsposten.
Tjilatjap was in de periode 1941-1942 één van de negen plaatsen in Nederlands-Indië waar kustgeschut geplaatst was, de andere acht zijn beschreven door A.F. Lancker (18). Direct na het uitbreken van de oorlog met Japan werd het zeer druk in de haven van Tjilatjap. Omstreeks oudejaar 1941 lagen er 80 schepen in de haven, die bedoeld was voor 15 schepen. De toestand werd al snel chaotisch (19). In februari werd de haven herhaaldelijk als tijdelijk toevluchtsoord voor oorlogsschepen gebruikt, ook Catalina vliegboten landden bij Tjilatjap. Op 28 februari landden Japanse troepen nabij Rembang op Java's noordkust. Deze troepen stonden onder commando van Sakagoetsji. Een deel van deze troepen rukten op in de richting Tjilatjap, deels via de weg Wonosobo-Badjanegara, deel via de weg Perworedjo-Gombong. Blijkbaar zagen de Japanners het belang van Tjilatjap ook in. Na een week waren zij gearriveerd op een punt circa 30 km ten noorden van Tjilatjap. Intussen was Tjilatjap in die week tweemaal door Japanners gebombardeerd met circa 20 bommenwerpers afkomstig van een Japanse vloot, die zich ten zuiden van Tjilatjap ophield. Een groot deel van de havenfaciliteiten werd vernietigd, 450 mensen, meest Indonesische havenarbeiders vonden de dood. Acht schepen zonken in de haven. Gelukkig waren de meeste schepen reeds op 27 februari vertrokken richting Australië. De in Tjilatjap gelegerde troepen kregen het bevel de haven verder onbruikbaar te maken, dertien schepen (meest kleine KPM8-ers van gemiddeld 500 ton) in de haven te laten zinken, het kustverdedigingsgeschut te vernielen en daarna op te rukken naar het noorden om de Japanners tegen te houden bij de kali Serajoe. Het kustverdedigingsgeschut had geen schot gelost. Op 8 maart kwam de capitulatie. In juni 1942 brachten de Japanners 4800 krijgsgevangenen naar Tjilatjap. Een kwart hiervan werd ondergebracht in de artilleriekazere in aanbouw, de rest in de infanteriekazerne. Het werk bestond uit puinruimen in de haven en afbouwen van de artilleriekazerne. In het fort werden geen krijgsgevangenen ondergebracht. Begin 1943 werden de krijgsgevangenen weer afgevoerd, de meeste naar Thailand. Of de Japanners het fort op de landtong nog ergens voor gebruikt hebben weet ik niet. Een recente Indonesische toeristenfolder vermeldt een Japanse benteng (fort) bij Adipala 2 km ten oosten van Tjilatjap. Dit zou dus op of vlakbij het oude artillerie schietterrein (1) Babakan-Adiredjo. Mogelijk hebben zelfs de Indonesiërs de resten van het oude schietterrein aangezien voor een Japans fort. In oudere Indonesische toeristen-informatie worden de forten op Noesa Kambangan en op de landtong 'Portugees' genoemd terwijl de Portugezen nooit op de zuidkust van Java geweest zijn. Bij de politionele acties van 1947 deed Tjilatjap nog één keer van zich spreken (20). De Nederlandse kwartiermeester-generaal wilde graag over de haven van Tjilatjap beschikken. De Indonesiërs hadden de toegang afgesloten met een batterij op de oostpunt van Noesa Kambangan, vlakbij of op de resten van het oude fort Karang Bolong. Op 29 juli bestookten Mustang vliegtuigen de batterij met raketten en op 2 of 3 augustus beschoten de marine schepen H.M. Tjerk Hiddes en H.M. Piet Hein tezamen met drie B-25 bommenwerpers de batterij en brachten hem tot zwijgen. De volgende dag reeds konden schepen de haven binnenvaren en voorraden lossen. Troepen van KL en KNIL waren de stad reeds op 2 augustus binnen getrokken. Zij werden geconfronteerd met branden in het havengebied. In 1987 werd de gracht, die in 1928 gedempt was, weer uitgegraven in opdracht van het toeristenbureau van het regentschap Tjilatjap. Het fort werd verder enigszins opgeknapt en opengesteld als toeristische bezienswaardigheid voor binnenlandse en buitenlandse toeristen. Op Noesa Kambangan schijnen ook nog rest en van forten te zijn. Dit eiland is echter sinds 1908 een gestraften kolonie en dus moeilijk toegankelijk voor bezoekers. De oude infanteriekazerne in de stad was in 1988 bij het Indonesische leger in gebruik en zag er keurig verzorgd uit, de artilleriekazerne was leeg en verwaarloosd. het graf van de roemruchte Toontje Poland, kolonel titulair

van het Indische leger, begraven in Tjilatjap in 1857, was in 1988 in goede staat. De stad Tjilatjap heet thans Cilacap. Het fort op de landtong heet thans 'Benteng Pendem', dat is Javaans voor 'het begraven fort'. Deze naam dankt het fort aan het feit, dat men van buitenaffluitsluitend met gras begroeide aarden wallen ziet.

Bronnen:

1. Dr. Thomas Horsfield. Essay on the territory of the Native Princes of Java. Verhandelingen van het Bataviaans Genootschap, deel VIII, 1816.
2. G.H. Teitler, dissertatie Amsterdam 1988, Anatomie van de Indische defensie.
3. Algemeen Rijksarchief (ARA), Koninklijk Besluit van 2 augustus 1853, E 14 geheim.
4. ARA, Verbaal Ministerie van Koloniën, Verslag omtrent de gesteldheid, bewapening en uitrusting der vestingen op Java tot 15 juli 1850.
5. Idem tot 31 december 1854.
6. Koloniaal verslag 1856, opgenomen als bijlage in de handelingen van de Staten Generaal.
7. ARA, Verbaal Ministerie van Koloniën, Verslag van de staat van vorderingen van de defensiewerken in Nederlands-Indië over het jaar 1861. Dispositie 16 mei 1861 no. 14.
8. Gevers, Indië zijne verdediging, Militaire Spectator 1862, blz. 614.
9. Indische begrotingen, opgenomen als bijlagen in de handelingen van de Staten Generaal.
10. ARA, kaartenarchief Miko 1350, 1351, 1352 en 1353. 11. ARA, Verbaal Ministerie van Koloniën, Brief van het Departement van Oorlog te Batavia van 22 maart 1874, dispositie 5 augustus 1874 no. 18.
12. ARA, Indische mailbrieven 1884, no. 231.
13. Idem 1888, no. 499.
14. Koloniale verslagen 1876, 1905, 1906 en 1922.
15. Foto's in album van Kapt.Inf. J.A. Roukens, Militaire Luchtvaart Museum Soesterberg.
16. Koloniaal Verslag 1928.
17. Nederlands-Indië contra Japan Deel VII, 's-Gravenhage, Staatsdrukkerij/Uitgeverij.
18. A.F. Lancker, Kustverdediging in Nederlands-Indië 1941-1942, Mars et Historia, 1991, blz. 203-207.
19. Chr.B. Droste, Tot betere dagen . . . , Amsterdam 1946, Allert de Lange.
20. H.L. Zwitser, Documenten betreffende de eerste politionele actie, Den Haag 1983.

C.J.M. KRAMERS

De Vrijwillige Burgerwachten

Hoe sluw ook d' oproerkraaier tracht
't gezag aan kant te zetten,
wij, mannen van de Burgerwacht,
wij zullen dit beletten.

Wij doen niet gaarne iemand leed,
ons zwaard blijv' in de scheede,
wij slaken heus geen oorlogskreet
en wensen rust en vrede.

Maar wordt het ooit nodig,
ontbreekt eens de strijd,
dan zijn wij natuurlijk tot handlen bereid,
dan kennen wij goed onze plichten.
Ons hoofd is dan koel
en ons kruit is dan droog.
Wij houden de eer van het vaderland hoog,
de Burgerwacht weet niet van zwichten.

Toen in 1908 in Nederland de schutterijen waren opgeheven, werd het verdwijnen van dit niet meer aan de bedoelingen beantwoordende en kostbare wapengenootschap door weinigen betreurd. Voor de voorziening in reservestrijdkrachten was de regering overgegaan tot de oprichting van de Landweer en de Landstorm. In augustus 1914 werd deze laatste organisatie ook voor vrijwilligers opengesteld. Er bestonden nu geen eenheden meer van gewapende burgers, die zo nodig de lokale overheden zouden kunnen bijstaan. Toch bleek al snel dat er wel behoefte was aan burgervrijwilligers ten dienst van de gemeentelijke overheden en politie in het belang van de openbare orden.

TIJDENS DE EERSTE WERELDOORLOG

Met de mobilisatie van het leger deed in diverse gemeenten die behoefte zich duidelijk voelen, vooral daar waar agenten van politie waren opgeroepen en vertrokken. De toen in diverse plaatsen bestaande vrijwillige weerbaarheidskorpsen en scherpschutters-

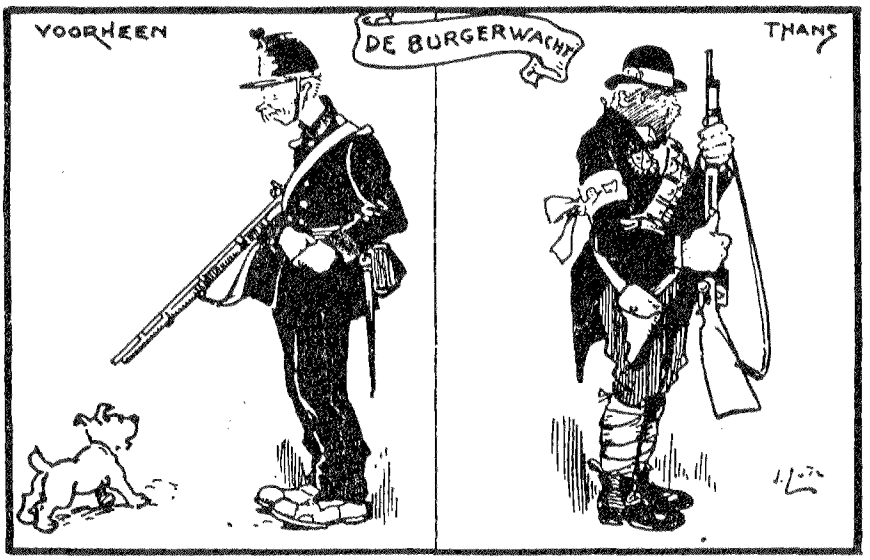

Er werden in verscheidene plaatsen burgerwachten gevormd, die soms de lachlust opwekten.

De Bredase Vrijwillige Burgerwacht.

verenigingen kwamen niet in aanmerking om als zodanig de lokale overheden te helpen. Deze waren alleen opgericht met het doel de leden in de wapenhandel te oefenen en weerbaar te maken. De leden hadden geen enkele verbintenis aangegaan om in buitengewone omstandigheden voor dienst beschikbaar te zijn. Bovendien bestonden er in enkele gemeenten meerdere weerbaarheidskorpsen naast elkaar zonder onderlinge coördinatie.

Als noodmaatregel ontstonden in 1914 op lokaal initiatief in sommige gemeenten vrijwilligersorganisaties onder de naam van Burgerwacht. Deze stonden voor het handhaven van de orde ter beschikking van de burgemeester dan wel van de politiechef. In Den Haag traden de leden van de scherpschuttersvereniging Oranje Nassau en bloc toe tot de nieuwe organisatie. Zij werden door de commissaris van politie beëdigd tot dienaren van politie in buitengewone dienst en ontvingen een armband en een politiepet. In 1918 werd de Haagse leden verzocht over te gaan naar de toen opgerichte Vereniging Haagsche Burgerwacht. Apeldoorn had in 1914 als snel 60 man bij elkaar, in Breda traden op één na alle schietverenigingen toe. Ook Rotterdam en Delft richtten burgerwachten op, evenals andere gemeenten. Voor 1918 waren deze gemeentelijke organisaties niet regionaal of nationaal gecoördineerd.

HET RODE GEVAAR

Troelstra's revolutionaire oproep van november 1918 veroorzaakte grote onrust in den lande. Alom kwamen vrijwillige landstormers en mannenbroeders in het geweer voor de handhaving van het gezag en de openbare orde. De regering nam actie: op 13 november verzocht de minister van Binnenlandse Zaken de burgemeesters van enkele grote steden om met spoed tot steun van het wettig gezag naar het voorbeeld van de Haagse burgerwacht ook zulke eenheden op te richten. In vier grote steden werden voor organisatie en opleiding legerofficieren beschikbaar gesteld.

In Amsterdam riep burgemeester Tellegen met spoed enige vooraanstaande burgers bijeen voor het oprichten van een burgerwacht. Voorzitter Van Lennep en zijn adjudant kapitein Boeree togen aan het werk. In korte tijd werden vrijwilligers geworven, van wapens en armbanden voorzien en geoefend. Het trambedrijf stelde uit eigen gelederen een in de burgerwacht ondergebrachte bewakingseenheid samen. De brandweer kon ook burgerwachters gebruiken. Al op 23 november 1918 kon Hare Majesteit de Amsterdamse vrijwilligers inspecteren, zowel het voetvolk als de beredenen. De koningin wilde de laatsten meteen herinneringsmedailles toekennen maar het bestuur vond dat alle leden gelijkelijk voor zulk een distinctie in aanmerking kwam. Of hier iets van is terechtgekomen vermeldt het gemeente-archief niet.

Politie en leger hadden soms wel bedenkingen over de burgermilities. De Amsterdamse hoofdcommissaris had liever gezien, dat de inspanningen van het moment zouden leiden tot een reële versterking van de rijkspolitie, welke reeds lang nodig was. Tevens vreesde hij dat een burgerwacht de antithese tussen de bezittende en de niet-bezittende klasse onnodig zou verscherpen. Dit zou alleen haat kweken daar waar juist eenheid diende te worden bevorderd. Toch was hij bereid mee te werken aan de nieuwe burgerwacht. Tegen bereden eenheden had hij geen bezwaar maar hij vond het overdreven nieuwelingen met mitrailleurs uit te rusten. Die zijn er overigens later wel gekomen.

De militaire commandant van Amsterdam vond dat de burgerwacht om veel te veel wapens en munitie had gevraagd. Het leek hem roekeloos om per man honderd scherpe patronen uit te reiken, zoals gevraagd, omdat slechte elementen makkelijk individuele burgerwachters zouden kunnen overmannen. Enkele wachtpatronen achtte hij voldoende.
Van hun kant droegen de commissarissen der Koningin er bij de burgemeester der grotere plaatsen op aan, om daar burger-

Defilé van de Burgerwacht afd. Weert te Breda, 16 september 1920 voor de Minister van Defensie Lt. gen. b.d. W.F. Pop. De uniformen zijn khaki gekleurd. De leden van de burgerwacht dragen hun karabijn (type M95) op KNIL-wijze. (Foto: S-MG, Den Haag)

Links de Kol. Boeree, commandant van de Amsterdamse Burgerwacht.
(Foto: S-MG, Den Haag)

wachten op te richten. Leger en politie waren in gevaarlijke omstandigheden niet in staat al het nodige te verrichten, dus hulp was nodig. Zoals de Landstorm er was om het leger bij te staan zo moesten de burgerwachten de politie assisteren. Wel moest worden voorkomen dat aan ongeoefenden wapens werden verstrekt.

NADERE REGELINGEN

Dit alles geschiedde nog in de maand november. Op 19 december vond een bespreking plaats bij het ministerie van Binnenlandse Zaken met de burgemeesters van Den Haag, Rotterdam en een vertegenwoordiger van Amsterdam. Alleen Rotterdam bleek over voldoende particuliere fondsen voor zijn burgerwacht te beschikken.
Amsterdam en Den Haag hadden deze niet en voelden er niet voor bij hun gemeenteraden hiervoor geld te vragen. Besloten werd de burgerwachten te beschouwen als een rijksaangelegenheid omdat immers Binnenlandse Zaken het initiatief tot hun oprichting had genomen. De gemeenten zouden de kosten boeken als voorschotten ten last van de staatskas maar de nieuwe organisaties werden aangemerkt als gemeentelijke instituten met als rechtsvorm die van een koninklijk erkende vereniging.

Begin 1919 waren van vele zijden vragen opgekomen over de praktische problemen van de nieuwe instellingen. Amsterdam had al in januari als eerste een reglement opgesteld. Dit eist van de leden een minimum leeftijd van 18 jaar en sprak van een commandant, hoplieden, vaandrigs, voormannen en vendels. De plaatselijke commandant van de burgerwacht moest door de burgemeester worden benoemd, de leden beëdigd als onbezoldigd dienaar van politie. Al snel nam Amsterdam's voorzitter het initiatief tot het oprichten van de Nederlandse Bond van Vrijwillige Burgerwachten. Men kon nu, profiterend van elkaars ervaring, antwoorden formuleren op praktische vragen waar ook Binnenlandse Zaken niet meteen een antwoord op had. Het weekblad van de Bond droeg daartoe bij.

Zijnerzijds bracht de regering in januari 1919 bij koninklijk besluit een summiere regeling voor het burgerwachtswezen tot stand. Er bestond geen behoefte aan een wet met een centrale organisatie, zoals voorheen bij de Schutterijen het geval was geweest. Slechts werd vastgelegd dat de staat wapens en ledergoed zou verstrekken aan de vrijwillige burgerwachten mits:
- de statuten door de minister van Binnenlandse Zaken waren goedgekeurd;
- de burgemeester van de betrokken gemeente had verklaard de burgerwacht te willen inzetten voor de handhaving van de openbare orde en andere zaken;
- de leden ten minste 18 jaar oud zouden zijn.

Dit besluit bleef in grote trekken van kracht tot 1940. Verdere regels in deze materie hadden de vorm van ministeriële circulaires. Aldus werd ook een inspecteur der burgerwachten aangewezen en geïnstrueerd.

In 1922 kregen de burgerwachters per jaar een oefengeld van *f* 2,75, een jaar later was dit teruggebracht tot *f* 1,00. Binnenlandse Zaken betaalde verder voor de aankoop van prijzen bij schietwedstrijden. In 1932 werden de gemeenten per circulaire eraan herinnerd, dat alleen in uitzonderlijke omstandigheden van de diensten der burgerwachters kon worden gebruik gemaakt. Het was voorgekomen, dat in grensgemeenten en op het platteland incidenteel burgerwachters waren ingezet voor routine politiewerk.

Anders dan de na 1867 opgerichte weerbaarheidsverenigingen, die uitdrukkelijk als zodanig geen taak hadden in tijden van mobilisatie en oorlog, hadden de burgerwachten die wel. Zij waren bewapend met geweren maar mochten niet militair optreden. Er was ook plaats voor niet bewapende leden van de burgerwacht. Zij zouden verantwoordelijk zijn voor het blijven functioneren van essentiële openbare diensten. Amsterdam had een groot eigen gebouw met veel faciliteiten, ook voor subverenigingen waaronder padvindersgroepen.

De leiding van de Geneeskundige Dienst te Amsterdam.

C.L. Smeets, commandant van de Maastrichtse Burgerwacht.

UNIFORMEN

In 1919 liet het rijk weten geen geld te hebben voor het verstrekken van uniformen voor de Burgerwacht. Aanbevolen werd ruime makkelijk zittende burgerkleding met een armband om de linkerarm, waarop plaats was voor een gemeentewapen en een rangonderscheidingsteken. Bovendien kon aan de leden worden vergund een uniform te dragen, dat door de commandant moest zijn vastgesteld. De uniformen zouden alleen tijdens mobilisatie mogen worden gedragen, tenzij de commandant anders besloot. Veel commandanten besloten inderdaad tot dit laatste en uniformen van uiteenlopend model kwamen in gebruik. Amsterdam had donkere lakense gala-uniformen voor officieren en extra fraaie kleding voor muzikanten. Naar verluidt had commandant Boeree eens een heel stafmuziekkorps afgedankt omdat de mannen niet met beremutsen wilden lopen.

Pas in 1936 gaf de inspecteur der burgerwachten aan alle korpsen de aanwijzing, dat het dragen van uniformen aan te bevelen was mits elk korps geheel gelijk was gekleed; alles uiteraard voor rekening van betrokkenen. Ter bevordering van de eenheid over de gehele linie werd in overweging gegeven de uniform vast te stellen in overleg met de burgemeesters. Deze mocht niet lijken op de dracht van landmacht, marine en het Indische leger. Het leger kon helmen in bruikleen afstaan, van Frans model en Duitse helmen die in ons land waren achtergelaten door Duitse troepen, die in 1918 via Limburg repatrieerden. Het aanbevolen uniform bestond uit een buis, te sluiten met een ritssluiting en eronder een overhemd en das, voorts een veldmuts, een lange pantalon of een rijbroek met kappen, laarzen of beenwindsels. Kleur en aard van de stof werd vrijgelaten, grijs en groen werden aanbevolen. Op de linker kraagpunt van het buis was plaats voor een gemeentewapen, rechts kon het onderdeel worden aangegeven. Dit kon zijn Mobiele Afdeling Administratie, Geneeskunde, Mitrailleur, Techniek, Verbindings Afdeling; voor muzikanten was geen letter maar een lier op de kraag bedacht. Voor de rangaanduiding was plaats op de onderarm in de vorm van één, twee of drie zilveren of gouden kroontjes, met daarboven voor de hogeren een gouden balkje. De rangen waren commandant, ondercommandant, hoofdman, hopman, vendelcommandant, ploegcommandant en burgerwachter eerste klasse. Een vendel telde 50 man en moest worden geleid door een vendelcommandant. Lagere indelingen waren ploegen en piketten. Den Haag wenste niet dat in de Burgerwacht militaire rangen werden gebezigd maar Amsterdam stoorde zich nooit aan dat gebod.

OOK GEVAREN VAN RECHTS

In 1918 moest worden gewaakt tegen gevaren van linkerzijde, tegen 1933 waren er ook gevaren van rechts. In dat jaar besloot de regering, dat nationaal socialistische en fascistische elementen uit de burgerwachten moesten worden verwijderd. Dientengevolge verloor de Amsterdamse burgerwacht ineens 300 leden. Moesten deze elementen nu ook worden geweerd uit de Stichting Steun der Burgerwacht? Vanwege de inkomsten zou dat te betreuren zijn. Eerder was al geconstateerd, dat Amsterdam ook Duitse leden in zijn burgerwacht had, hetgeen volgens de inspecteur zeker niet de bedoeling was. Inmiddels waren er op initiatief van extreem rechtse en linkse organisaties ook eigen milities opgericht. Om deze ontwikkeling tegen te gaan werd het in 1936 bij wet verboden weerkorpsen op te richten, die niet bij algemene maatregelen van bestuur waren goedgekeurd. Een organisatie was een weerkorps als deze in onderling verband de taak van politie of leger verrichtte. Ook vaardigde de regering een uniformverbod uit, dat was gericht tegen eerder genoemde radicale organisaties. Dit verbod gold niet voor de leden van de Landstorm, Weerbaarheidsverenigingen, particuliere veiligheidsdiensten en Vrijwillige Burgerwachten. Bij deze gelegenheid werd tevens vastgelegd, dat de burgerwachten aan het wettige gezag dienstbaar waren. Personen van revolutionaire gezindheid waren al van lidmaatschap uitgesloten. Ook werd bepaald, dat statuten,

Dames en heren van de Amsterdamse Burgerwacht op excursie, 1929 (Foto: Legermuseum)

bewapening en uniformering van elke burgerwacht geldig moesten zijn geregeld. Deze verenigingen mochten alleen optreden binnen hun gemeente van vestiging. De burgemeesters moesten hun goedkeuring hechten aan de bezetting der rangen en zij hadden inzage van de boeken.

VERDERE ONTWIKKELING

Inmiddels waren de burgerwachten een eigen leven gaan leiden. In het begin had de bedoeling voorgezeten om niet tot uniformering over te gaan en om alleen aan geoefenden vuurwapens uit te reiken. In de praktijk hadden veel burgerwachten een militair karakter gekregen. Op ruime schaal werd schietonderricht gegeven en de periodieke schietwedstrijden hadden ook een gezelligheidskarakter. De regering vond het niet zo prettig als deze op zondag plaatsvonden maar het Zuiden stoorde zich daar weinig aan.

Niet iedere gemeente had een Burgerwacht. Er waren burgemeesters die er niet voor voelden aan de oprichting mee te werken. In Alphen aan den Rijn bestonden er twee naast elkaar. In een andere gemeente besloot de burgemeester tot opheffing omdat er alleen maar ruzie werd gemaakt. Het jaarverslag van de Bond over 1930 vermeldt met spijt dat de belangstelling voor het instituut in de meer welgestelde kringen helaas niet altijd voldoende was. Sommige burgerwachten hadden eigen jeugdorganisaties. Van een korps, dat een jeugdvendel wilde oprichten, merkte de inspecteur op 'wij wensen geen Ballillas', doelende op Mussolini's jongenskorpsen.

In 1935 dreigde de Amsterdamse burgerwacht failliet te gaan. De inspecteur der burgerwachten stelde een onderzoekscommissie in om orde op zaken te stellen. Niet alle aanbevelingen werden uitgevoerd. Tot het eind toe bleef Boeree de functies van commandant en voorzitter vervullen, hetgeen juist niet de bedoeling was. Ook wenste hij niet in Amsterdam te wonen. Amsterdam was uit de nationale Bond getreden toen deze zich bemoeide met door Boeree uit zijn korps ontslagen officieren. Omdat na de uittreding de Amsterdamse leden niet meer in aanmerking kwamen voor uitreiking van de Bondsmedaille voor bijzondere toewijding noch het kruis van verdienste richtte Boeree zijn eigen Orde der Broederschap op. Deze kende vier klassen, medailles in goud, zilver en brons, ridders-expectanten en een eigen kanselier. Militairen mochten op hun uniform nooit burgerwachtinsignes dragen, behalve vanaf 1937 het kruis en de medaille van de Bond.

Vanaf het begin heeft Amsterdam aparte katholieke vendels gekend. In 1939 is getracht een joods vendel op te richten en er is gedacht aan socialistische eenheden. De sociaal-democraten waren hun wilde streken van 1918 kwijtgeraakt en waren, ondanks bedenkingen van de inspecteur, in Amsterdam niet van lidmaatschap uitgesloten. In 1939 was de gemeente bereid *f* 5.000,- te geven voor uniformen voor nieuwe leden uit de burgerklasse, die deze zelf niet konden betalen. Een jaar eerder wilde Amsterdam niet deelnemen aan een nationale burgerwachtendag ter viering van de twintigste verjaardag van deze instituten. Nu de socialisten inmiddels waren bijgedraaid vond de Amsterdamse leiding het beter, in het belang van de volkseenheid, de linksen niet het oude zeer in te wrijven.

Waren de burgerwachten nog nodig?

Ook elders was twijfel ontstaan over de vraag of de, door sommigen destijds als tijdelijk bedoelde, instituten Burgerwacht en Bijzondere Vrijwillige Landstorm na 20 jaar nog wel recht van bestaan hadden. Terwijl in het begin Limburg en Monseigneur Poels veel hadden gedaan voor het totstandkomen der burgerwachten aldaar, was het toch juist de Limburger Koerier, die in november 1938 in enkele artikelen een ander geluid liet horen. Het veel voorkomende militaire vertoon der burgerwachten werd afgekeurd: de politie deed dat ook nooit terwijl de burgerwacht aan de politie dienstbaar was. Gesteld werd dat beide anti-revolutie-instituten juist in de weg stonden bij de gelukkige pogingen van het moment om eerlijke eenheid in ons volk te brengen. Het ging niet

aan dat de helft van het volk klaarstond om de andere helft te bespringen in de ure des gevaars, niemand geloofde daar echt meer in. Plaatselijk zou een burgerwacht niet groter mogen zijn dan tweemaal de sterkte van het politiekorps. Op het platteland was het instituut niet nodig: het was te gek dat er in een gemeente met drie veldwachters 300 gewapende burgerwachters waren.

Toen in augustus 1939 de mobilisatie was afgekondigd vroeg de Amsterdamse burgerwacht de gemeente om geld, zonder succes. Nadat in augustus een gedeeltelijke oproeping van manschappen voor bewakingsdiensten geen succes was gebleken werd ook daar de vraag gesteld of de burgerwachten in de bestaande vorm niet beter konden worden opgeheven. Dezelfde vraag werd in februari 1940 in de Eerste Kamer besproken. Er werd gedacht aan een burgerwacht nieuwe stijl met een lage prioriteit voor een geüniformeerd korps. Als taken werden gezien:
- wacht- en ordonnansdiensten voor de politie, die dan zelf de ordehandhaving zou verzorgen;
- hulp aan gemeentediensten;
- luchtbescherming.

Genoemde werkzaamheden moesten ongewapend worden verricht. De nieuwe gedachten leidden ertoe, dan in april 1940 de inspecteur der burgerwachten ontslag nam. Tot zijn spijt had hij ervaren dat het door hem begeleide instituut niet meer op de bestaande voet zou worden voortgezet. Tot een nieuwe formule is het niet meer gekomen.

MOBILISATIE

Bij de voormobilisatie van 1939 werd besloten alle wapens van de burgerwachten buiten de vesting Holland en de stelling Den Helder te doen inleveren. Aldus werden 38.600 geweren opgelegd. Overwogen werd dat gummistokken, sabels, revolvers en jachtgeweren meer geschikt zouden zijn voor de burgerwachten, al zouden ook deze wapens in geval van oorlog moeten worden ingeleverd. In april 1940 vroeg de inspecteur der burgerwachten aan defensie om weer 7.000 geweren voor de ontwapende eenheden teneinde hun geoefendheid op peil te houden. Uiteraard zouden deze wapens in geval van oorlog meten moeten worden ingeleverd. Dit om te voorkomen dat de vijand gewapende burgerwachters als franc-tireurs zou behandelen.

Tijdens de meidagen van 1940 deden de burgerwachten dienst. Binnen de vesting Holland waren zij niet allen ongewapend. Actieve deelneming aan de strijd was hen niet toegestaan maar ik heb wel mannen op vliegtuigen zien schieten. Op Rozenburg hebben burgerwachters Duitse parachutisten, die zich wilden overgeven, omsingeld tot er militairen ter plaatse waren. Op enkele plaatsen moesten de vuurwapens worden ingeleverd. In Voorburg werden daarvoor in de plaats knotsen uitgereikt, die 'gelukkig' niet zijn gebruikt.

OPHEFFING

In juli 1940 gelastte de Duitse bezetter de ontbinding van alle burgerwachten en werd het dragen van de uniformen verboden. Tegen de wens van de nieuwe machthebbers hebben korpsen uit resterende saldi ook nog herinneringsmedailles voor de oorlogsdagen laten slaan. Tegelijkertijd werd voor de leden van de N.S.B. het uniformverbod opgeheven. De Weerbaarheidsafdeling bleef gebruik maken van eerder in de burgerwachten gebezigde termen zoals hopman en vendel. Mij zijn geen maatregelen bekend, genomen tegen Nederlanders uit hoofde van hun lidmaatschap van de burgerwachten. Velen van hen sloten zich later aan bij het verzet en de illegaliteit.

Na de bevrijding zijn de burgerwachten niet heropgericht, de Landstorm evenmin. Toen in 1948 de Praagse omwenteling de communisten daar aan de macht bracht, werd wel de Stichting Steun Wettig Gezag opgericht, die zich inzette voor het weerbaar maken van de bevolking. Op korte termijn werd de Nationale Reserve opgericht alsmede reservediensten voor politie en grensbewaking. Evenals voorheen de Schutterij, werd de Nationale Reserve weer nationaal opgezet en niet meer gemeentelijk, zoals de burgerwachten. Het

rode gevaar was nu onderdeel van de Koude Oorlog en daarbij was geen plaats voor gemeentelijk georganiseerde verenigingen.

Over onze burgerwachten van deze eeuw is weinig gepubliceerd. Het voorgaande is samengesteld uit staatsbladen, persberichten en organen van de burgerwachters. In het Amsterdamse gemeente-archief vond ik veel in de stukken van het kabinet van de burgemeester. Wat ik over die stad heb vermeld hoeft niet symptomatisch te zijn voor wat elders is voorgevallen.

Nieuwe boeken

Drs B. Schoenmaker en drs J.P.C.M. van Hoof, '200 jaar Rijdende Artillerie 1793-1993', Sdu uitgeverij. ISBN 90.12.08015.0; 240 blz. Prijs *f* 39,90.

We schrijven 1963. 'Het enthousiasme was zelf zo groot dat ambitieuze plannen werden gesmeed voor de viering van het tweehonderdjarig bestaan van het korps' (blz. 81). Het is de sectie krijgsgeschiedenis die het KRA waarschuwt en voor een blunder behoedt. Dit jaar is het dan echt '200 jaar KRA' en het is wederom de sectie, thans militaire geschiedenis, die door het samenstellen van een jubileumboek een bijdrage levert. Het geven van een objectief oordeel over een jubileumboek is lastig. Een jubileumboek is 'goed' als de jubilaris zich daarin herkent en ik ben geen (oud) rijder. Maar dit boek is meer dan alleen 200 jaar KRA. Het is geschreven in een brede maatschappelijke en militaire context, daardoor is het ook een boek geworden over de geschiedenis van de Koninklijke Landmacht, speciaal na 1945. De artillerie chroniqueurs Kuypers, Van Es en Van den Hoek drukken, door hun woordkeus, een stempel op het eerste hoofdstuk, de periode 1793-1940. De overige vier hoofdstukken zijn vlot en in modern Nederlands geschreven. De auteurs (of is het Van Den Hoek?) zijn hier en daar verstrikt geraakt in het woord artillerie; is het nu vrouwelijk of mannelijk? Dat de dienstplichtigen aanmerkelijk *minder enthousiast waren over de invoering van de kwartiermuts* (blz. 77) *dan het boek doet* vermoeden - zij vonden het maar een raar en ouderwets hoofddeksel, waarmee zij binnen en buiten de kazerne werden bespot - doet niet af aan de consciëntieuze wijze waarop de auteurs de geschiedenis van het KRA op schrift hebben gesteld en van vele foto's voorzien. Alle hulde! *Ook voor hen wier interesse niet uitgaat naar artillerie-technische ontwikkelingen of naar de* materieelvervanging bij het KRA is het een lezenswaard boek. Kortom, een boek dat een plaatsje in de boekenkast (en niet alleen bij rijders en oud-rijders) meer dan waard is.

F. Fabri

Garnizoensstad Haarlem, 208 bladzijden, uitgeverij De Vriesenborch Haarlem, 1992, door Marcel Bulte en Aad Neeven, prijs *f* 39,90.

Het voorwoord van het Hoofd van de Sectie Militaire Geschiedenis Kamphuis, benadrukt dat in dit boek niet alleen militaire gebeurtenissen maar ook impressies uit de Haarlemse burgerij aan bod zijn gekomen. Dit sluit aan op de nieuwe richting van het militair-historisch onderzoek. Inderdaad is hier het militaire wel en wee afgewisseld met gedetailleerde reacties van de bevolking. Zo merkten de burgers dat veel soldaten, die in 1674 de stad hadden belegerd en bezet, daar drie jaar later even vrolijk hun beroep in Staatse dienst uitoefenden. In de achttiende eeuw vond legering van troepen plaats om de 'richtige heffing' van de accijnzen te bevorderen. In dit tijd kwam het voor dat de stad de inkomsten der officieren aanvulde teneinde de leveranciers van deze heren gerust te stellen. In 1835 protesteerde de stad met succes tegen plannen om een officiersschool te vestigen in het Paviljoen en in een deel van de Haarlemmer Hout. Ook de weerbaarheidsverenigingen vanaf 1866 en de burgerwachten van 1918 krijgen aandacht. Voor wie wil bestuderen wat er op militair gebied in een stad als Haarlem allemaal is geschied, variërend van overlast tot profijt, is dit boek een goede bron.

C.J.M. Kramers

BOEKBESPREKINGEN

W. van Nispen, 'De Teems in brant'. Een verzameling teksten en afbeeldingen rond de Tweede Engelse Zeeoorlog (1665-1667), Hilversum 1991. Verloren. 127 blz. Prijs *f* 30,-.

G.C. Molewijk (ed.), "t Verwaerloosde Formosa' (Werken Linschoten Ver. XC), Zutphen 1991, Walburg Pers, 243 blz. Prijs *f* 56,-.

Er zit geen vijf jaar tussen de beide gebeurtenissen die in deze twee boeken centraal staan. Wat er in de Tweede Engelse Zeeoorlog aan wapengeweld plaatsvond, behoeft hier geen toelichting: Lowestoft. de Vierdaagse Zeeslag, WestTerschelling, Chatham; we hebben hier te maken met een welhaast legendarisch stukje verleden. Van Nispen heeft uit kranten, gedichten, liedjes, prenten en spotprenten een selectie gemaakt, die niet uitputtend is, maar wel representatief voor de verschillende meningen. Het is een leuk samengesteld en aardig geïllustreerd boekje. Echter wie D.F. Scheurleers 'Van varen en vechten' uit 1914 bezit, treft, zoals Van Nispen ook erkent, er weinig nieuws in aan.
Molewijk verzorgde een heruitgave van het in 1675 verschenen "t Verwaerloosde Formosa'. Hier volgt de ondertitel: 'Waerachtig verhael, hoedanigh door veraerloosinge der Nederlanders in Oost-Indien, het Eylant Formosa, van den Chinesen Manodorijn, ende Zeerover Coxinja, overrompelt, vermeestert, ende ontweldight is geworden.' (*) De auteur is waarschijnlijk F. Coyett geweest, de commandant die de stad en het fort Zeelandia op Formosa in opdracht van de VOC verdedigde en in 1662 uiteindelijk aan Chinese vrijbuiters prijs moest geven. Deze tekstuitgave heeft veel weg van een apologie, het afleggen van verantwoording aan onze toenmalige landgenoten, die niet konden begrijpen dat wij niet in staat waren geweest een stel woestelingen van ons af te slaan. Lezers, met een voorkeur voor afdelingsgebied (8) van harte aanbevolen. Voor beide besproken werken geldt overigens, dat er zeer veel zeventiende-eeuws taalgebruik in voorkomt.

* Zie ook het artikel van A.F. Lancker in Mars et Historia 25 (1991) nr.3:134-146.

J.W. Marsilje e.a., 'Bloedwraak, partijstrijd en pacificatie in laat-middeleeuws Holland', Hilversum 1990, Verloren, 159 blz. Prijs *f* 29,50. ISBN: 90.6550.234.3.

In zeven degelijke artikelen komt met name het 15e eeuwse Holland voor het voetlicht. De achtergronden van kleinere strijdtonelen - dus niet het grote offensief van de Bourgondiërs tegen Jacoba van Beieren of de opstand van Kaasen Broodvolk - worden vooral onderzocht. De rode draad is het conflict tussen Hoekse en Kabeljauwse edelen en de grafelijke politiek. In steden als Haarlem en Leiden bleken de verschillende partijschappen de gelederen lange tijd in beroering te houden; wat zich hier afspeelde, had zich bijvoorbeeld in Vlaanderen of Italië op vergelijkbare wijze eerder voorgedaan. Er is veel aandacht voor het detail en dit is, hoewel wetenschappelijk verdedigbaar, qua leesbaarheid niet erg prettig. Veel politieke en sociale geschiedenis en zeer weinig krijgshistorische bijzonderheden.

drs. R.P. de Graaf

N. Thomas and C.C. Jurado, Wehrmacht Auxiliary Forces, Men-At-Arms Series 254 (Osprey, London, 1992), Colour plates by S. McCouaig.

The auxiliary bodies of the German armed forces dealt with in this work are the Nazional-socialistisches Kraftfahrkorps and Transportkorps Speer, the Reichsarbeitsdienst and Organisation Todt, also the Volkssturm.
This book does not only deal with the uniforms and insignia of the five organisations, it also provides brief histories and outlines their structures. Furthermore it contains tables showing comparative ranks.
Unfortunately it does not contain a chart showing the insignia of the give bodies. However,

these may be deduced from the illustrations. There are eight coloured plates each illustrating three uniforms. In addition there are forty-one black-and-white photographs, many of them not published previously. Together they cover the German and non-German members of the five organisations.
In common with other volumes in the series, Wehrmacht Auxiliary Forces contains notes on the colour plates in both the French and German languages.
While previous knowledge of the five state and party organisations which supported the Wehrmacht is helpful, there is no doubt that this book is a valuable addition to our information on the subject.

P.H. Buss, M.A.

De Militie van den Staat, het leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden, 138 bladzijden tekst, 64 bladzijden bijlagen, Uitgeverij Van Soeren & Co., 1991, door Dr. H.L. Zwitzer, prijs *f* 49,90, uitgegeven met steun van het Diekerhoff Fonds.

In de Nederlandse geschiedschrijving heeft het leger van onze Republiek zich - anders dan de vloot - nooit op grote belangstelling kunnen verheugen. Een overheersende mening ging ervan uit, dat vooral vreemde huurlingen hierbij waren geëngageerd. Wanneer zich ook Nederlanders onder het krijgsvolk bevonden dan waren deze, net als de vreemdelingen, van laag allooi. Incidentele veldslagen, belegeringen en veldtochten zijn wel vermeld in de geschiedboeken maar het leger zelf krijgt weinig aandacht.

Het zeven delen tellende standaardwerk van De Bas en Ten Raa alsmede de geschriften van Wijn over het Staatse Leger zijn door Nederlandse historici weinig geciteerd. Deze chronologisch en geographisch geordende standaardwerken hebben geen ruim publiek getrokken. Pas sinds het midden van onze jaren zeventig heeft dit onderwerp een meer professioneel historische benadering gekregen. Het is de verdienste van Zwitzer dat hij dieper is ingegaan op het wezen en functioneren van onze gewapende macht te land. Met gebruikmaking van ruim aanwezige bronnen is nu een heroriëntatie tot stand gebracht.

Bij eerste lezing doet het besproken boek gedetailleerd en taai aan. Bij nadere lezing viel het mij op hoeveel waardevolle en weinig bekende informatie het bevat. De bijlagen van 64 pagina's gaan nader in op de legersterkte door de jaren, gegevens over recruten en officieren in 1780, soldijen en tractementen, een contract met een solliciteur militair en de adeldom der officieren.

De schrijver heeft heel diep gespit in het verleden. Hopenlijk zal hij bij gelegenheid meer kunnen zeggen over de wijze waarop de eigendom van compagnieën was geregeld en hoe het zat met de, officieel niet toegestane, betaling voor het verkrijgen van een officierscommissie, het zogenaamde patent. Persoonlijk vraag ik mij af wat de tientallen titulair gepromoveerde generaals en kolonels wel te doen hadden.

C.J.M. Kramers

Bestuursmededelingen

10e Opgave van wijziging en aanvulling op de ledenlijst van november 1990

Nieuwe leden:
Bibliotheek Katholieke Universiteit Brabant, afd. Acquisitie-tijdschriften, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg
Bibliotheek Koninklijke Marine, Den Haag, p.a. Swets Subscription Service, PO Box 845, 2160 SZ Lisse
Datinga, P.M., Wendsakker 5, 9407 BL Assen
Militaria na 1945
Groot Dr. S.J. de, Brederoodseweg 49, 2082 BS Santpoort-Zuid 1, 8, 9, 20 X
Koekman, L., Karel Doormanlaan 7, 3843 EA Harderwijk 3,5,16
Wiel A.N. van der, Obrechtlaan 70, 3723 KD Bilthoven 1a, 9, 10, 11, 15, 20

Adreswijzigingen:
Arnold H.J., Buitendijklaan 114, 2353 VR Leiderdorp
Ned. Ver. voor Zeegeschiedenis, p.a. drs. P.A. Boon, Leekerweg 22, 1608 MC Wijdenes
Stuit, B.E., Middelzand 2711, 1788 CM Den Helder

Overleden:
Janssens G.E.M., Zandberglaan 23, 4818 GH Breda

Opgezegd:
Boer, drs. R.H.G. de, Langerak 10, 1251 SZ laren
Bosch W.S., p.a. Ambassade San José, Costa Rica, Postbus 20061, 2500 EB Den Haag
Francke L., Hudsondwarsstraat 27, 4388 EV Oost-Souburg
Krol J.W., Leuvenlaan 58, 5628 WH Eindhoven
Rademaker M.F., Nijl 187, 1186 JS Amstelveen
Roozendaal H., Koningin Julianaweg 116, 3155 AS Maasland
Vegter J.J., Vornkenstraat 18, 8022 RT Zwolle

Afgevoerd:
Libbenga J.B., Wanmolen 33, 3224 BS Hellevoetsluis
Luksenburg W.H.R., Uilenburg 208-1450, 1183 AP Amstelveen
Peeters, J.A.M., Postbus 8215, 3503 RE Utrecht
Westenberg J.H.C., P.C. Hooftstraat 15, 5421 PD Gemert

Aantal leden op 1 januari 1993	544
Nieuwe leden	6
	550
Overleden, opgezegd en afgevoerd	12
Aantal leden op 1 maart 1993	538

THEMADAG - DE BIESBOS

Op **zaterdag 5 juni 1993** hopen wij als Documentatiegroep '40-'45 weer een themadag te organiseren.
Wij gaan met één van de mooie rondvaartboten van het rondvaartbedrijf 'Zilvermeer' vanaf de aanleg/afvaartsteigers nabij de jachthaven te Drimmelen (Noord-Brabant).
De vaartijd is van 11.00 tot 16.00 uur, aankomst deelnemers bij de boot tussen 10.30 en 11.00 uur, het vertrek is stipt om 11.00 uur.
Wij varen een gedeelte van de route, zoals deze werd afgelegd door de crossers, komt van het Engelse werkwoord 'to cross', dat kruisen of overvaren betekent.
Eén van deze crossers was de heer C.P. van de Hoek uit Werkendam, die 37 maal een tocht gemaakt heeft en hiervoor onderscheiden is met de M.W.O. 4e Klasse. De heer Van de Hoek zal onze gids zijn.
Halverwege deze vaartocht hebben wij aan boord een uitgebreide Brabantse koffietafel in buffet-vorm, daarna bezoek Biesbosmuseum te Werkendam. De kosten voor deze zeer bijzondere themadag zijn *f* 46,50 per persoon.
Aanmelden door overmaking van dit bedrag op Postbanknummer: 617 000 of ING Borculo, rek.nr.: 66 37 63 487 t.n.v. penningmeester Doc. Groep '40-'45 te Borculo.
Bij overschrijding van het maximum aantal deelnemers, zal de volgorde van betaling, beslissen of U tot de gelukkigen behoort.

J. Fioole
Noorderveld 24
4143 VK Leerdam

FILMDAG MARS et HISTORIA 1993

De filmdag 1993 vindt plaats op zaterdag 24 april a.s. in het Militaire Luchtvaart Museum te Soesterberg.
Het thema is '200 jaar Korps Rijdende Artillerie'.
Tijdstip van aanvang: 10.30 uur, Museum open: 10,00 uur.

PROGRAMMA

10.00-10.30 uur: Koffie met cake.
10.30-12.30 uur: Lezing over 200 jaar Korps Rijdende Artillerie door Kolonel der Artillerie b.d. R.W. Hoksbergen.
Na afloop van de lezing gelegenheid tot het stellen van vragen.
12.30-14.00 uur: Pauze.
14.00-16.00 uur: Filmvertoning, ingeleid door drs J.P.C.M. van Hoof.
O.a. worden vertoond: Een film over het huwelijk van prinses Juliana en prins Bernhard in 1937, waarin onder meer een detachement van het Korps Rijdende Artillerie te zien is; Militaire Journaals uit 1963 (dus 30 jaar geleden) met beelden van ondermeer: het vertrek van 42 Painfbat. naar Seedorf (BRD), het 2e Infanteriedepot te Venlo, de opening van een legeringsgebouw van de KMA, het depot Geneeskundige Troepen in Amersfoort etc.
16.45 uur : Einde filmdag.

De aan de filmdag verbonden kosten bedragen *f* 12,50 per deelnemer (koffie/thee, aperitief en eenvoudige lunch bij prijs inbegrepen, zonder lunch *f* 5,00).

VERGEET UW LEGITIMATIE NIET!!

AANMELDINGSFORMULIER

voor deelname aan de Filmdag Mars et Historia te Soesterberg op zaterdag 24 april 1993

Ondergetekende: .....

Adres/postcode/woonplaats: .....

.....

neemt deel aan de filmdag Mars et Historia te Soesterberg op zaterdag 24 april 1993 en brengt . . . introducé(e)(s) mee, Het voor deelname verschuldigde bedrag ad *f* 12,50/ *f* 5,00 per deelnemer is inmiddels overgemaakt naar postgiro 466 523 t.n.v. J. van den Berg, Gouda onder vermelding 'Filmdag Mars'.

Te ..... d.d. 1993

Ondertekening:

.....

Vóór 15 april a.s. opsturen naar J. van den Berg, Cronestein 85, 2804 EL GOUDA.

Voor de aanmelding kunt U ook gebruik maken van een briefkaart.

DE VERDEDIGING VAN WILLEMSTAD IN 1793

De vesting Willemstad aan het Hollands Diep is genoemd naar Willem van Oranje, die na de inpoldering van de Ruigenhil in 1564 aan het Hollands Diep een vestingstad liet aanleggen volgens ontwerp van de ingenieur Adriaen Anthonisz. In de tijd van Prins Maurits werd het stadje voltooid en verrees het in sierlijke Renaissance-stijl het zgn. Mauritshuis, thans - na restauratie - in gebruik als Raadhuis. In de jaren 1747-48 (Oostenrijkse Successieoorlog) werd in allerijl een groot aantal versterkingen, w.o. batterijen aangelegd in de omgeving van Willemstad.De sporen daarvan zijn nog duidelijk in het landschap zichtbaar. De vesting stond (in letterlijke zin) voor de vuurproef toen zij in 1793 gedurende 15 dagen een beleg van het Franse revolutionaire leger wist te weerstaan. Deze hardnekkige verdediging onder de gouverneur Lt.gen Karel Baron van Boetzelaer werd alom in ons land bejubeld. Ter herdenking van de gebeurtenissen van 1793 wordt in Willemstad een reeks festiviteiten georganiseerd, w.o.:
16 maart 1993: officiële herdenkingsbijeenkomst.
30 april: Koninginnedag.
5 tot en met 23 mei: Historische overzichtstentoonstelling in het Arsenaal in Willemstad.

PERSBERICHT

In de serie Nederlandse Militaire Luchtvaart, een uitgave van de Stichting Vrienden van het Militaire Luchtvaart Museum en de Afdeling Luchtvaartkennis van de Koninklijke Nederlandse Vereniging voor Luchtvaart, zijn drie nieuwe deeltjes verschenen, te weten:
9 (Lockheed PV-2 Harpoon), **10** (Lockheed P2V-S Neptune) en **11** (Lockheed P2V-7 Neptune).

Auteur van de drie nieuwe deeltjes is de bekende maritieme luchtvaarthistoricus Nico Geldhof, die reeds een groot aantal luchtvaartpublicaties op zijn naam heeft staan.

Met ingang van het nieuwe museumseizoen, 1 april aanstaande, zijn de boekjes à *f* 5,00 verkrijgbaar in de museumshop 'De Brik', Militaire Luchtvaart Museum te Soesterberg. Geïnteresseerden, die niet willen wachten tot 1 april, kunnen de boekjes ook bestellen door overmaking van *f* 8,00 per deeltje op postbanknummer 6240039 ten name van Adm. St. Vrienden MLM te Amersfoort.

13 mei a.s.
VOORJAARSEXCURSIE
OOSTINDIËVAARDER
AMSTERDAM

24 april a.s.
FILMDAG
Militaire Luchtvaart Museum

VOORJAARSEXCURSIE:

Het leven aan boord van de Oostindiëvaarder 'Amsterdam'

Op **donderdag 13 mei 1993** wordt een bezoek gebracht aan het VOC-schip 'Amsterdam' en het Scheepvaartmuseum, Kattenburgerplein 1, Amsterdam (020-5232222).

PROGRAMMA: Uiterlijk 10.00: Verzamelen in hal van ingang museum. 10.05-10.25: Koffie in restaurant. 10.30-13.30: We leven omstreeks 1750, de Oostindiëvaarder 'Amsterdam' is thuisgevaren. We zien het lossen van de goederen, het schrobben van het dek, het repareren van de zeilen, het bereiden van de maaltijd en vele andere activiteiten (met uitleg ter plaatse door de bemanning). Met geschutsexercitie (11.45), oorlam (12.00) en scheepsmaaltijd (12.30). 13.30-15.00: Rondleiding door Scheepvaartmuseum.

Van Amsterdam CS bus 22 en 28 (rijtijd ongeveer 10 minuten). Gratis parkeren in parkeergarage 'Hofgarage', Kattenburgerstraat (schuin t.o. museum).

ATTENTIE: Uiterlijk 17 april 1993 zowel het aanmeldingsformulier of een briefkaart met alle gevraagde gegevens zenden aan J. Nuis, Graaf Willem de Oudelaan 187, 1412 AS Naarden, als het verschuldigd bedrag overmaken op postgiro 564372.

Aanmeldingsformulier
Voorjaarsexcursie donderdag 13 mei 1993

Ondergetekende (naam) .....

(adres/postcode/woonplaats) .....

..... Tel.nr.: .....
neemt deel aan de voorjaarsexcursie op 13 mei 1993 en brengt . . . introducé(e)s mee. Het verschuldigde bedrag ad *f* 25,- per persoon is inmiddels overgemaakt op postgiro 564372 van J. Nuis, Naarden onder vermelding '13 mei 1993'.

Namen introducé(e)s: .....

i.v.m. de organisatie van de rondleidingen door het museum s.v.p. uw wensen (*) aangeven: neemt wel / niet * aan rondleiding deel / heeft bij rondleiding speciaal interesse voor marine * / koopvaardij * / VOC * / visserij * / pleziervaart * / geschiedenis op schilderijen * / algemeen * /

..... */

Plaats: ..... Datum : ..... Ondertekening: .....

Inzenden **vóór** 17 april 1993.

Voor de aanmelding kunt U ook gebruik maken van een briefkaart.

JAARPROGRAMMA/BEURZEN/EVENEMENTEN 1993

Jaarprogramma Mars et Historia

24 april	: Filmdag Militaire Luchtvaart Museum Soesterberg
13 mei	: Voorjaarsexcursie Amsterdam
	Afdelingscorrespondentendag (juiste datum nog niet bekend)
	Najaarsexcursie (juiste datum nog niet bekend)
13 november	: Jaarvergadering in het Militaire Luchtvaart Museum Soesterberg

Evenementen

5 juni	: Scheveningen Airshow
2 juli	: 75 jaar Marinevliegkamp De Kooy
3 juli	: Open dag KLu-Eindhoven
8-12 juli	: Vlootdagen Den Helder

Beurzen

2 en 3 april	: Luchtvaarthobbybeurs Militaire Luchtvaart Museum Soesterberg
Zondag 16 mei	: De vaste locatie voor de beurzen van de Stichting S.M.V. is:
11 juli	: Sport en Recreatiecentrum 'De Bun', Graaf Floris 2 (v.h. Bovenweg 5),
12 september	: Huizen
14 november	: Inlichtingen: Jacq Retèl, Piet Heinstraat 125, 2518 CG Den Haag, tel.: 070-3648276, na 18.00 uur 070-3459240.

Nieuwe enveloppen

12 juni	: Vickers Supermarine Spitfire/50 jaar 322 Sqn nr. 19 MLM.
1 juli	: Fairey Swordfish/50 jaar Vsq 860 nr. 20 MLD
2 juli	: Grumman Tracker/75 jaar. MVK De Kooy nr. 21 MLD
20 september	: H.W. Koekkoek/200 jaar KRA Mars et Historia nr. 7 (in samenwerking met FDC-Reünies)
11 oktober	: Hawker Seafury/Overdracht Seafury aan MLM nr. 20 MLM

Inlichtingen: J. van den Berg, Cronestein 85, 2804 EL Gouda, tel.: 01820-34283.

DE DONDERBUS

Inkoop Verkoop Ruil

Antieke wapens, Orden, Militaria, Uniformen, Uitrustingsstukken, Documentatie Eerste en Tweede Wereldoorlog. Aankopen van gehele verzamelingen.

Adres: Oostzeedijk beneden 231 A
3061 VW Rotterdam.
Geopend vrijdag 19-21 uur,
zaterdag 10-18 uur.
Telefoon: 010-4140267
01862-2338
3274 ZJ Blaaksedijk - NL